

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2023.

XVII. évfolyam 1. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2023. XVII. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
Telefon: +36 20/965 2921
E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Baráth Béla rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)
ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

BARÁTH BÉLA (főszerkesztő)
OLÁH RÓBERT, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)
BEREK SÁNDOR, BODA ISTVÁN, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,
MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.
A kéziratokat az alábbi címekre várjuk:
lapislydius@gmail.com; vitez.ferenc@drhe.hu
Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.
A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrzük meg.
A *Mediárium* elérhetősége a világhálón: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Örökség

FEKETE CSABA

- Szertartási emlék a reformáció korából:
a *Boroszlói kézirat* 5

200 éves a Himnusz

VITÉZ FERENC

- „A Himnusz nyomában”:
200 év lenyomata Kölcsey szülőföldjén 35

Emlékezés

PUSZTAI GÁBOR

- „Hollandul gondolkoztunk, de magyarul beszéltünk”
Emlékezés Tóth Miklós
hágai magyar református lekipásztorra 43

Cigány/roma reprezentációk

BEREK SÁNDOR

- Cigányzenészek és cigányzene a *Vasárnapi Ujságban*
1867 és 1896 között (III.) 50

Szemle

VITÉZ FERENC

Tudósok és művészek az egyetemi katedrán
Molnár-Tamus Viktória: *Művészeti nevelés az egyetem falai
között és azon túl* című kötetéről 75

RADNAI KITTI

A kegyességi irodalom vizsgálatának lehetőségei
Frauhammer Krisztina: *Imák és olvasatok: Imakönyvek
a 19. és 20. századi Magyarországon* című kötetéről 80

*Lapszámunk illusztrációit Tóth István nagyváradi fotóművész
„A Himnusz nyomában” című sorozatából válogattuk.*

FEKETE CSABA

Szertartási emlék a reformáció korából: a *Boroszlói kézirat*

Más volt hajdan a református istentisztelet, az 1800 után megváltozott formához szoktunk, mintha mindig is ez lett volna igazán református. Sokáig az örökölt hazai latin liturgia műfajai nyomán épült fel a napi és ünnepi istentisztelet, nem csupán a gyülekezet énekelt néhány strófát prédikálás előtt és után.

Gazdagabb volt a szertartás a 16–17. században. A zsolozsma reggeli és esti változatba összevont formája volt a mindennapi és évközi istentisztelet váza. Énekelt a kántor, liturgikusként, és az iskolások liturgikus énekkara. Énekbeszédben, szó szerint hangzottak el bibliai zoltárok, nem csak verses átírásban. Szintén elhangzottak rövid bibliai mottók, felelgetős válaszok is a Biblia olvasása és prédikáció előtt meg után. Ünnepen magyarul szólt több misetétel: a *Kyrie*, *Gloria*, *Sanctus*. Ünnepek időszakában elődeink virrasztottak, *Litániát*, *Te Deum laudamus*-t énekeltek, magyarul. Mindez egyáltalán nem járt a gyülekezet kirekesztésével. Csatlakozott a gyülekezet énekelni tudó része (ahogy akkoriban mondták), azaz mindenki, aki a liturgiát iskolásként megtanulta, és fejből tudta. Minderről megfeledkezett a későbbi kor, mintha a manapság kálvinistának tekintett prédikációs istentisztelet lépett volna rögtön életbe, amely kizárólag a tanításra és a lelkészre összpontosul.

Ötven számozatlan levélből áll a *Boroszlói kézirat*. Összesen negyvenhárom tételt tartalmaz, az utolsónak csak a latin címe maradt meg, azaz a gyűjtemény eredeti kezdete és vége hiányzik. Magyar versekben írt zoltárparafrázis nincs benne egy sem, van egy recitált prózazsoltár (125). A himnuszok és dicséretes sorában megvan Kecskeméti Vég Mihály, Nagybáncai Mátyás és Szegedi Kis István éneke, valamint Bornemisza Péter hosszú, gyengén megverselt éneke, és egy panaszének. Van egy latin karácsonyi ének is. Vanak himnuszok, két temetési ének, egy lelkészek szentelésére való, és egy prédikáció előtti.

A kézirat nagyobb része szertartási ének. Egy *Antifóna*, több *Benedicamus*, több *Versiculus*, egy-egy *Admonitio*, *Introitus*, *Litania*, *Te Deum*, két *Kyrie*, két *Gloria*, négy *Sanctus*. Csak itt található az úrvacsorai szereztetési igék recitált alakja, ilyet eddig sehonnan nem ismertünk.

Negyven esztendeje Dobszay László kiadta, és *Miskolci töredék* névvel illette a hazai protestáns szertartási irodalom akkor felbukkant legkorábbi emlékét.¹ A szakmabeliek szűk rétege tudta, hogy létezik a *Miskolci töredék*-hez elég közel álló, 1569 körüli időből való *Boroszlói kézirat*.

A teljes kéziratnak nincs irodalma. Stoll Béla elsősorban a strófikus versekre összpontosított, a szertartási éneklés és liturgia nem tartozott érdeklődési körébe. Bibliográfiája számára másolatról kivonatolta a tartalmat, nagyjából. Osváth János (1858–1922)² 1900-ban, Temesvárott német kommentárt írt hozzá a lengyelországi Wrocław (Breslau, Boroszló) városi könyvtára számára. Azaz ő a kötetnek nem a tulajdonosa volt, sem nem ajándékozója, hanem a kutatója. Nézeteivel összhangban 1908-ban közölte a zenetörténetében egyik református gyülekezeti énekünk dallamát, megfogalmazta a kézirat néhány jellemzőjét.³ Nem részletezte, hogy a kézirat a dallam nélküli strófikus énekversek mellett *Kyrie*, *Gloria*, *Sanctus*, *Litania* stb. tételeket is tartalmaz, gregorián dallamjegyzéssel, ezeket Stoll Béla is summásan említette. 1948-ban még Csomasz Tóth Kálmán sem tartozott a régi protestáns szertartás szakértői közé.

Szembetűnő jellemvonása a kéziratnak, hogy a ránk maradt kéziratok graduálok többségétől eltérően tartalmaz kulcsokat, a négyvonalas (egyízben háromvonalas) rendszerben a *c* és az *f* helyét is megjelöli, egy tétel kivételével. Huszár Gál 1574-ben említette az úrvacsora szereztetési igéjét, de

¹ DOBSZAY László (1982): A magyar Graduál-irodalom első emléke, *Magyar Könyvszemle*, 98., 1982/2., 100–112. A kézirat felfedezője Szelestei Nagy László volt.

² Osváth/Oswald János a temesvári Állami Főreáliskola zenetanára volt 1900-ig, majd Pesten tanított. A Zeneakadémián 1919-ben nyugdíjazták. Az Oswald és Osváth név azonosítása életrajzi forrásainkban ma már megtalálható, azonban a szerző munkásságának összegzése nem. Zenetörténete folytatását vagy nem is írta meg, vagy kiadására nem talált vállalkozót. Csomasz Tóth Kálmán sem tartotta lényegesnek, hogy legalább egy rövid szócikket beiktasson zenei lexikonunkba.

³ OSVÁTH János (1908): *Nemzeti zeneművészet: Történetkritikai tanulmány*, I., Fritz Ármin ny., Budapest. Csak az első része jelent meg.

nem közölte együtt a többi úrvacsorai elemmel.⁴ Gregorián notációval megőrizte a *Boroszlói kézirat* a 24–25. levélen.⁵ Többek között ezzel gazdagodtunk legújában.

Régen a verset énekelték, nem felolvasták. Jellemző a 19–20. század nagyobb részére, hogy mellőzték a kutatók és tanulmányok az énekek dallamát. A reformáció korának, az óprotestáns időnek a szertartási emlékeit pedig nem ismerték, és nem is tartották reformátusnak, hanem katolikus-lutheránus maradványnak, amely mellőzhető, hisz hamar eltűnt a reformátusnak, méginkább kálvinistának gondolt istentiszteleti gyakorlatból. Szilády Áron nem szólt semmit a Szegedi Gergelyről elnevezett énekeskönyvhöz kötött kéziratról, mikor összegezte az addig ismert és feltételezett adatokat. Több évtizeddel később derült rá fény, hogy Szegedi Gergely (1536/1537–1566) maga nem szerkeszthetett énekeskönyvet, mert elhatalmasodó betegsége miatt Debrecenből elvonult Egerbe, és 1569-ben már három éve halott volt.⁶ Hagyományosan Melius Juhász Péternek tulajdonítják az 1569-ben megjelent kötet szerkesztését és kiadását, elhallgatva, hogy erre nincs egykorú adat.

1948-as énekeskönyvünk, a *Boroszlói kézirat* valójában Osváth János 1908-as közreadása nyomán közli a *Nagy hálát adjunk az Atya Istennek* (1948, 225) kezdetű énekünk dallamát, ellenben az énekverset nem onnan, hanem a 16. század végi debreceni énekeskönyvből (1590)⁷ veszi át. Nem mondja, valószínűleg nem ismeri, hogy a dallam eredetileg ritmizálatlan.

Kecskeméti Vég Mihály énekének forrása ugyancsak a *Boroszlói kézirat*, *Mikoron Dávid nagy búsultában* (1948, 263). Ennek strófái is későbbi kiadásból valók. Az énekeskönyv nem adja meg, hogy melyikből. Annyit közölt 1950-ben Csomasz Tóth Kálmán, hogy 1592-től (sic!) jelent meg nyomtatott énekeskönyvekben. Talán itt is az 1590-es debreceni énekeskönyvre gondolt. Gondosan jelöli az énekeskönyv a kihagyott strófák sorszámát, de arról nagy a hallgatás, hogy a legkorábbi forráshoz és szövegváltozathoz képest mennyi

⁴ Hitvallás, praefatio, miatyánk, áldás, úri imádság, hálaadás, áldás és elbocsátás elemeit említi, és eközben még azt is, hogy a prédikátor az úrasztalánál előkészületül „mindeknek hallására a Testamentum igéjét is elmondotta” (195v).

⁵ *Discubuit Jesus* felirattal. Alább olvasható átirata, a [25]. számú tétel.

⁶ Lásd ennek tisztázását VARJAS Béla, Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74., 1970/2, 129–152.

⁷ RMNy 640

az énekekben a módosított, átírt sor. Mindezekről Csomasz Tóth Kálmán tehát nem állapított meg további részleteket sem 1950-ben,⁸ sem 1971-ben.⁹ Hivatkozása sem egészen pontos. Stoll Béla és Csomasz Tóth Kálmán sem a teljes korai forrás iránt érdeklődött, de ő az egyetlen mindmáig, aki Oswald (Osváth) 1908-as közlésére utal. 1950 óta ez soha nem ismétlődött.

Nem ritkán történt az 1948-as énekeskönyvben, hogy a legkorábbi forrást említve későbbiből vette át az éneket a szerkesztő. Úttörő volt ez az énekeskönyv több mindenben, és az akkori szerkesztési és hivatkozási szokások nem voltak annyira igényesek, nem is lehettek, mint később. E két éneknél Csomasz Tóth Kálmán jóval később sem pontosított.

Említik-e a protestáns graduálokkal foglalkozó tanulmányok forrásként a *Boroszlói kéziratot*? Említik.

Megtörtént-e a strófikus gyülekezeti énekek számontartása? Megtörtént (lásd alább a tételeknél feltüntetett RPHA számokat).

De ezen túl foglalkoztak-e vele elemző tanulmányok? Akár egyes tételekre, különösen pedig a kézirat teljes tartalmára vonatkozóan? Csak az elmúlt évből nevezhetünk meg két munkát.

Kissné Mogyorósi Pálma kitért egy liturgikus tételre, a litániára, de csupán részleteket említett, a forrásul szolgáló tizenhat graduált hasonlítva. A *Boroszlói kézirat*ból sem idézetet, sem hasonmást nem közölt. Elemzésének nem is volt célja a kézirat tartalmának és egyéb összefüggéseinek vázolása.¹⁰

Díszesebb dallammal közli a kéziratban található egyetlen antifónát Ferenczi Ilona, amely egyébként egy sorral hosszabb is a közreadottnál.¹¹ *Mutasd*

⁸ CSOMASZ TÓTH Kálmán (1950): *A református gyülekezeti éneklés*, Magyar Református Egyház, Budapest, 1950 (Református Egyházi Könyvtár, 25).

⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán (1971): *Dicsérjétek az Urat: Tudnivalók énekeinkről*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1971. Megjelent második, változatlan kiadásban is 1995-ben.

¹⁰ KISSNÉ MOGYORÓSI Pálma (2017): *Litánia a protestáns graduálokból: Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében*. In: IVANCSÓ István (szerk.): *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga, 2017. szeptember 29–30., Szt. Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, Nyíregyháza, 56–64.*

¹¹ FERENCZI Ilona (2021): *A bölcsesség kezdete az Úr félelme: Magyar nyelvű antifónák 16–17. századi kéziratokban és nyomtatványokban, énekeskönyvekben és graduálokból*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest. – A további hivatkozásokban többször nem a lapszám, hanem a hangnemi besorolás kódja olvasható.

mi hozzánk, Úr Isten (*Ostende nobis Domine misericordiam tuam et sautare tuum da nobis*) 8071. Ezt a *Boroszlói kézirat* 4v levelén négyvonalas rendszerben, c és f kulccsal találjuk.

Ferenczi Ilona megítélése általában is elmondható a kézirat eme dallamjegyzéséről, ha nem is kivétel nélkül minden egyes tételről, „Teljesen megbízható lejegyzés, az egy szótagú szavak dupla kottafejvel, a szisztémában a szavak határánál elválasztó vonallal.”¹² Ferenczi Ilona figyelmét elkerülte, hogy van még egy antifóna a kötetben (alább következik), ezt Stoll bibliográfiája nem regisztrálja. Mert erre Szilády és senki más nem utalt. Stoll egyébként a *Kyrie, Gloria, Sanctus*, stb. tételeket summásan antifónának mondja. Az eddig észrevétlen antifónát nem a kéziratban találjuk, hanem az énekeskönyv címlapjának visszáján, ezt az álhasonmás kiadás kiküszöbölte. Ennek kötetbe írása tehát 1569 előtt valóban nem történhetett, eltérően a kézirat zömétől.

Huszár Gál nagy valószínűséggel nem ismerte a *Boroszlói kéziratot*.¹³ Ellenben 1566-ban a *Váradai énekeskönyv* ismer öt alább olvasható gyülekezeti éneket a kéziratból, ráadásul szintén a jellemzően erdélyi szóalakokkal.¹⁴ Tehát a *Boroszlói kézirat* anyaga ismert volt és terjedt 1566 előtt. Liturgikus szolgálat segédleteként készülhetett a rendezetlen gyűjtemény. Benne a gyülekezeti énekek és a szertartási tételek több kéz írásával sorakoznak (Osváth nyolc kezét különböztetett meg).

Vegyes az énekek nyelvjárása, illetve az akkor még kialakulatlan helyesírás alkalmazása. Előfordulnak *e-ző, í-ző, ö-ző* és *ü-ző* szóalakok, nem ritkán következetlenül. Helyesírásában és néhol a szöveg helyességét tekintve is egyenetlen a leírás. Vagy a minta bizonytalansága okozta ezt, vagy a leíró jártassága miatt alakult így. Nem dönthetjük el, de lehetséges, hogy valamilyik praeceptor nyolc vagy több tanítványával íratta le azt, amihez hozzáju-

¹² *Uo.*, 38. – Lásd alább a [9] tétel, nem a Ferenczi Ilona közölte, hanem hajlítások nélküli dallammal, és többlet sorral.

¹³ Egyetlen azonosat találunk, Szegedi Kis István énekét, lásd alább a [10] tételt.

¹⁴ [12] *Istenünkhöz fohászokdván,*

[13] *Atya Úr Isten, mennybéli teremtőnk,*

[14] *Hajtsd meg, Úr Isten, kegyes füleidet,*

[16] *Hallgasd meg, Úr Isten, mi könyörgésünket,*

[21] *Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk.*

tott, vagy ami a helyi gyakorlatban szokásos volt. A kézírás külseje miatt, a betűalakítás, a sorhatárok és strófák egyenetlen kezelése miatt az iskolázás részének, diákmunkának magyarázhatjuk. A templomhoz tartozó iskolák tanulói századokig liturgikus kórusként és temetési énekkarként szolgáltak. Ilyen és ehhez hasonló típusú kéziratokból gyűjtögette össze kiadványainak anyagát Huszár Gál és Bornemisza Péter.

Egyes témákra később vissza kell térnünk. Az eddigi általános megjegyzések után tekintsünk meg néhány további részletet. Ezekben egyrészt ismereteinket taglaljuk a kéziratról, másrészt feltárjuk a kutatás történetét.

Kelkezés és egy másik antifóna

Ferenczi Ilona óvatos, nem fogadja el további bizonyíték nélkül Dobszay László (1935–2011) véleményét, hogy a protestáns graduálok tételeit jórészt már az 1540-es és 1550-es években átültették magyarra. Jogos az óvatosság, különösen azért, mert az ősgraduál-elmélet sokáig hódított: hogy az antedatált *Batthyány graduál* a legkorábbi, és valamennyi graduál (ős)forrása. Csomasz Tóth Kálmán például Czeglédy Sándor kutatási eredményei ellenére sem tudott elszakadni e graduál 16. századi leírásának álláspontjától.

Más oldala is van a kérdésnek.

Természetesen jóval korábbi a 17. század elejéről ránk maradt graduálok anyaga. Huszár Gál első énekeskönyvének felbukkanása óta egyoldalú kisértéssé válhatott, hogy az ő működése indította el a liturgikus tételek lefordításának folyamatát 1560 után. Huszár Gálnak azonban voltak előzményei, és pontosabb megnevezés nélkül utal is rájuk. Forrásainak Bencédi Székely István (1505?–1565?) – vagy esetleg már Kálmáncsehi (Sánta) Márton (kb. 1495–1557) – működése idejétől fogva elképzelhető. Nem tudhatjuk, mi volt készen addigra, és mi terjedt el országszerte. A *Boroszlói kézirat* mutatja az egyik típust.

Azért sem lehet mindenestől téves a *Miskolci töredék* Dobszay László-féle keltezése, mert évtizedek óta közismert, hogy Szegedi Lajos (1503–1583) kanonok (aki Heltai Gáspár munkatársa és unitárius prédikátor lett) 1543-ban magyarul misézett Székesfehérváron. Kéziratos segédlet nélkül, kapásból rögtönözve ilyet nem tehetett, a szertartás szent volta sem engedte, akár

ő alkotott magának anyanyelvi segédletet, akár valahonnan ismert (középkor-végi) példát, és azt követte.

Elfogadható-e, ezzel összhangban, hogy a *Boroszlói kézirat* a 16. század végén keletkezett? Erre az lehetne döntő bizonyíték, ha levéltári dokumentumokból vagy nyomtatott munkák említéséből igazolhatnók, hogy a Szegedi Gergely énekeskönyvéhez kötött üres lapokra csak *később*, tehát *1569 után* másoltak gyülekezeti énekeket és graduális tételeket.

Ezt eleve cáfolja, hogy nem egyfajta papírra írták az ötven leveles adalékot. Üres a megmaradt legelső levél rektója. Később következő üres levelek mellett látszik, hogy hiány is van. A legutolsó tételnek csupán a latin címe húzódik meg az utolsó levél alján. Amikor kódexlapba köttette tulajdonosa a Szegedi Gergely énekeskönyvét, akkor már megvolt az, ami megmaradt a korábban keletkezett kéziratból.

A *Váradai énekeskönyv*nek is lehetett az egyik forrása, de az 1566-os nyomtatási év mutatja, hogy a kézirat tartalmának terjedése csak korábbi lehet. Perdöntő volna szintén, de azt sem tudhatjuk, ki, mikor és hol köttette egybe a nyomtatványt és kéziratot. Ez Lengyelországban és Magyarországon egyaránt történhetett, de akár valamelyik német egyetemvárosban is. A Szilády Áron kiadásában mellőzött tulajdonosi bejegyzés nem két magyar, hanem két lengyel vagy két német tulajdonost rejthet. Egyaránt lehet a háttérben német egyetemen együtt tanuló, de más nemzetiségű peregrinusok és Erdélybe látogató lengyelek magyar kapcsolata.

A következő kérdés a nyelvállapot. Nincsenek olyan eszközeink, amely által a helyesírás és a nyelvi alakok változásait sorrendbe lehetne állítani, és ezáltal a keletkezési ideje meghatározható volna bármilyen korai dokumentumnak egy-két évtizedes pontossággal.

Jellemző adalékul szolgál, hogy a 16. század utolsó harmadára keltezett Kniezsa István (1898–1965) nyelvtörténész egy kiságendából és latin prédikációkból összeállított kéziratot.¹⁵ A Bukarestben őrzött gyűjteményt vizs-

¹⁵ A Benda Kálmán (1913–1964), a Ráday könyvtár igazgatója által készített fotókat Németh Balázs (1631–2018) bécsi magyar lelkésztől kaptam, azzal, hogy a kézirat Marosvásárhelyen található, ám valójában Bukarestben őrzik. A román címleíró tévesen 18–19. századnak vélte. Az adatok helyszíni ellenőrzését Zopus Andrásnak köszönöm. A kiságenda kiadását tervezem. Ismertetését lásd: FEKETE Csaba (2016): *Csallóközi formula*

gálva kiderítettem, hogy a korábban észrevétlenül maradt feljegyzés rögzíti a gyűjtemény legvégén, hogy az 1621-es évvel bezárólag írta össze Budakeszi György prédikátor vagy tanítómester Csúzban, Érsekújvár közelében. Erre aligha utasítható el olyan kézenfekvő magyarázat, hogy 16. századi forrásokat ismert és kivonatolt. Ezt tekintve a *Boroszlói kézirat* szintén lehet Huszár Gál felhasznált forrásainak korával azonos, és tartalma az 1560-as éveknél későbbi időből aligha ered.

Ferenczi Ilona említéseiben és irodalomjegyzékében sehol nem olvassuk Osváth János nevét. Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) hivatkozik rá, egyedül ő. Osváth 1908-as dallamközlését veszi át, mostanáig e ritmizált változatot ismertük és énekeltük, eredetinek véltük, ritmizált alakban. Csak ezt, nem az eredetileg ritmizálatlan lejegyzést. A feldolgozások is mind Osváth megfejtéséhez igazodtak. Az első és egyetlen hivatkozásból, és azóta is a szakirodalomból, hiányzik több fontos mozzanat.

Szilády Áron mellőzi az énekeskönyv tulajdonosát és kötését. Álhasonmás kiadásán nem látható, mit jegyeztek a címlapra. Azonosítatlan a kötet már említett legelső két lengyel vagy német tulajdonosa. A levágott lapaljon két név olvasható. Ajándékozó és ajándékozott. *Elj. Opala a reu. M Esa. Heid. Wrt (?) ddt (?)*. Nem tudjuk, kik voltak. Talán magyar származású peregrinustól kapta német vagy lengyel barátja a kötetet, kézirattal egybekötve, kéthasábos kódexlap borítóval.

Azt esetleg eldöntheti a máig hiányzó kodikológiai vizsgálat, hogy a be-kötés Erdélyben, vagy valamelyik német egyetemi városban történt. Oswald (Osváth) János zeneakadémiai tanár és kutató németül egy levélnyi értelmező jegyzetet írt a kötethez a tulajdonos könyvtár számára, akkor már ez a városi könyvtár volt, levelét beragasztották a kötet elejére, keltezése Temesvár 1901. július 31.

Ezt éppen úgy nem ismertük eddig, mint Osváth zenetörténetét. Utal benne a helvét hitvallású felekezetűek énekének keletkezésére három megjegyzésben (a 30, 33, 35. levélről), 1561-től kezdve. Bornemisza Péter Huszt várában keletkezett énekére is hivatkozik, említi Beythe Istvánt, Huszár Gál

avagy református agenda a 16–17. századból, In: NYERGES Judit – VERÓK Attila – ZVARA Edina (szerk.): *Monographia: tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Kossuth K., Budapest, 202–208.

keresztnevét Pálnak írja (kézírásában és könyvében egyaránt). Szintén említi az egyik ének kezdősorát (*Nagy hálát adjunk*), főntebb láttuk. Ennek dallama a kéziratotoldalakban maradt meg.

A kötet történetére van némi adalékunk. Ezt a szakirodalom eddig nem ismerte. A kéziratban látunk egy körbélyegzőt (18v). *Ex Bibl. ad aed. Mar. Magdal.* felirattal. Ez Boroszló korábbi könyvtárát jelenti. Azaz *Ex Bibliotheca ad aedes Mariae Magdalena*, Kirchenbibliothek zu St. Maria Magdalena.¹⁶ Tehát eleinte itt őrizték a kötetet, de azt nem tudjuk, hogy mikortól és meddig. Akkor már huzamos ideje a városi könyvtárban volt a kötet, mikor Hellebrandt Árpád 1893-ban megtalálta, és Osváth a helyszínen kutató, valamikor 1893 és 1900 között. 1946 óta Wrocław Egyetemi Könyvtárában van a kötet. A kézirat legvégén látható a mai tulajdonbélyegző. A Magdaleneum alapítója a helyi első lutheránus prédikátor, Johann Hess (1490–1547). Az itt őrzött könyvek aztán belekerültek az 1563–1567 között kialakított Stadtbibliothek gyűjteményébe.¹⁷

Az 1569-es énekeskönyv címlapjának visszáján is találunk egy már említett szertartási éneket, dallam nélkül, ez a temetésén hangzott el, a *Media vita in morte sumus* (4. tónusú antifóna).¹⁸

¹⁶ Vö. a Magdaleneum könyvtáráról rézmetszetet is tartalmazó tanulmányt: HABERLAND, Detlef (2020): *Schlesische Bibliotheken: Zeichen der intellektuellen Vielfalt einer zentralen Bildungsregion in Europa*, In: BARBIER, Frédéric – MONOK, István – SEIDLER, Andrea (ed.): *Les bibliothèques et l'économie des connaissances Bibliotheken und die Ökonomie des Wissens 1450–1850: Colloque international – Internationale Tagung 9–13 avril/April 2019*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Sárospatak, Budapest, 152.

¹⁷ A könyvtár történetének adatait Szesztay Ágnesnek köszönöm, aki ezeket helyszíni kutatással gyűjtötte, és alkonzul férjével az énekeskönyv digitalizálását intézte.

¹⁸ Vö. FERENCZI 2021, 4044. Ez az előfordulás elkerülte a figyelmét, minthogy Stoll sem regisztrálta. Az 1200 tájáról származó szertartási örökség részletéről van szó, ennek a kérdésnek nincs hazai szakirodalma. A Ferenczi által közreadott későbbi kiadáshoz képest csupán két apró szövegi eltérés van (másolás közben keletkezett szóelhagyás), ami szintén változatok létrejöttére és terjedésére mutat. *Uram Isten helyett Uram; nagy segedelmünk helyett segedelmünk*. Az Újfalvi-énekeskönyv halottas része (1602) közli a latin eredetit is (2a), valamint hozzáadja a címet: „*Könyörgés, Hogy Isten örök haláltól oltalmazzon: Matthaeus Philadelphus görög oratiojából vétetett*”.

Az mi életünknek közepette haláltúl környűl vitétünk,
kit mi keressünk segedelműl, ki minket vigasztaljon.
Csak tégedet, Uram, ki mi bűneinkért igazán most mireánk
megharagudtál.
Szent, áldott Úr Isten, szent, erős Úr Isten, szent, üdvözítő ir-
galmas Urunk,
ó, örök Isten.
De ne hagyj minket bűneinkért gonoszul elvesznünk.
De mi halálunknak idein légy minékünk segedelmünk,
irgalmazz nekünk.

Nyelvjárás és kiadás

Tanulságok megfogalmazásában segíthet a rímes-strófikus énekek többsége, a protestáns énekköltészet gyarapítása helyett. Erre a legjobb példa a Huszt várában elég kezdetleges éneket költő Bornemisza Péter (Petrus Abstemius) verselése. A *Jelenések könyvének* mennyei Jeruzsálemét írja le, és közben hitvalló erkölcsiségre int. Nem ritka a szóisméltéses vagy hibás rím, gyakori a hibás szótagszám, amelyek részben eredhetnek az ismeretlen másolóktól. Lát-szik, hogy legalább részben Erdélyben kereshető a leírás helye, vagy a másoló (másolók) származása. Erre mutatnak az *ű-ző* szóváltozatok, mint a *mű* – *mi* helyett, hasonló eredetre mutat az *es* – *is* helyett. Nem ritkák az *ö-ző* alakok sem, de felbukkannak *í-ző* alakok is. Ez mind a korai kialakulatlan-ság, normátlanság jele.

A közreadás kimunkálásában érdemes törekednünk az egységesítésre, ugyanakkor nem kell lemondanunk a sajátosságok tükrözéséről sem – sőt ezeket nem volna szabad a tudományos közreadásban mellőznünk. *Szent Lélek* mellett hadd maradjon meg a *Szent Lélök*, *föld* mellett a *feld*, vagy *dicső-ség* mellett *dücsőség* és *dücséség*. Nem betű szerinti közlés lesz a célunk, erre néhány hasonmás lap alkalmasabb megoldás, hozzáadva nyelvi-nyelvjárási adatok példáinak elemzését. Pótolnunk illik a legtöbbször teljesen hiányzó, máskor következtelen központozást, ez korszerű kiadásokban elkerülhetetlen. Ahol van, ott a gregorián dallamközlés szakaszolását megőrizzük.

Kimondatlan szabály ma, hogy énekeljünk hosszú hangra rövid –i– magánhangzót. 1948-as énekeskönyvünk következetes. *Dicsér, dicséret, dicsérjük, dicsérjétek*, stb. olvasható csupán énekkezdetként több mint egy tucat példában. Ezeket ma is így kellene énekelnünk. De ma már *dicséretet* éneklünk, mert helyesírásunkban így van. Énekelni jobb a régen általánosan vagy kizárólag használt hosszabb szóalakokat és magánhangzókat, és ezeket nagy templomtérben érteni is jobban lehet.

Evangelikus megközelítés

Más úton járt evangélikus testvéreinknél az agenda megalkotása a 20. században, mint a reformátusoknál a Ravasz László nevével fémjelzett munkálat. Raffay Sándor (1866–1947) evangélikus püspök jól ismerte a régi protestáns szertartást, az *Öreg graduált*, Huszár Gál örökségét.

Osváth (Oswald) másolatát, úgy látszik, többször legépelte 1933-ban, azaz ismerte a *Boroszlói kéziratot*. Pontosan megnevezi gépirata levéltári példánya végén forrását, sajnos azonban nem közli az Osváth-féle másolat raktári jelzetét.¹⁹

¹⁹ A gépirat levéltári példánya, tájékoztató címet tartalmaz: „A »Boroszlói Kézirat« másolata. Készült a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött másolatról, 1933. V.” Ezen a példányon további tájékoztatás is olvasható. „Egy másik másolat, szintén Raffay Sándor ajándékából az evang. hittudományi kar irattárában.” Raffay így nevezi meg forrását másolata végén. »Másolta Osváth János, Temesvárott, 1900 július havában.« A Nemzeti Múzeum kéziratából leírta 1933. V. D Raffay Sándor püspök.” A provenientia kétségtelen megjelölése a leltározó levéltáros kezével olvasható. „E másolatot D. Raffay Sándor készítette és ajándékozta az egyetemes egyházi levéltárnak. Lásd: Országos Egyházi Iroda 592/1933. A Levéltár Leltári Naplójában a 100. lapon”. Kiegészítésül van még egy ceruzás megjegyzése a levéltárosnak az 1900-as másoló nevéhez. „Helyesen: Oswald.” Az OSzK példányában sem a levéltári cím, sem a másolásra vonatkozó feljegyzés nincs meg. A levéltári példány abban is különbözik, hogy a kezdetére címet írt Raffay. „A »Boroszlói kézirat« másolata. Szerző, hely, idő a 15. 17. és 18. lapon”. Van a Zeneakadémia könyvtárában is egy példány, Isoz Kálmán gyűjteményéből. Stoll Béla erre hivatkozik, tartalmi leírását ennek alapján alkotta meg, de nem árulja el, hogy ez Raffay gépirata. Az OSzK Stoll bibliográfiájában megnevezett másik példánya ma a Zeneműtárban található. Származásáról maga a másoló tájékoztat: „A boroszlói kézirat másolata. Hozzákötvé a boroszlói városi könyvtár 4 N. 212

Többek között megjegyezte a másolatához fűzött kéziratos utalásaiban, hogy egy hanggal mélyebben van lejegyezve az egyik tétel, mint az *Öreg graduálban*. Megkereste, hogy a Náray, a *Cantus catholici*, a Turóczi *Cantionale*, Illyés *Soltári énekei*, az Újfalvi Imre vagy az 1751-es református énekeskönyv melyik lapján található az összeírt gyülekezeti énekek és dallamok. Természetesen a dallamokat is leírta. Református püspökök és teológiai tanárok között nem volt hasonlóan tájékozott. Egy pont pedig különösen kiérdemli a figyelmünket.

Gyakori az *Öreg graduálban*, hogy a lap alján egy sor üresen maradt, máskor viszont teljesen értelmetlenül a sor közepén, nemcsak az elején van kulcs. Ennek magyarázata, hogy a kiszedett szöveg fölé kézzel beírta a dallamot a kántor, majd a fametsző nekilátott, és újra kinyomtatták a dallammal ellátott lapokat. A metsző azonban nem volt kottaértő. Ezért keletkeztek olyan hibák, amelyeket nem helyesbítettek, és harmadszor már nem nyomtatták újra a javított megoldást.

De vajon honnan vette át a kántor a kulcsokat? Mert a ránk maradt graduálokból általában hiányoznak. A gyulafehérvári kántor előtt is lennie kellett olyan kéziratoknak, amelyek kulcsokat is tartalmaztak. Ilyen a *Boroszlói kézirat* is. Vagy a *c* és *f* betű, vagy a *c* és egy hármasszámhoz (3, 3) hasonló jel mutatja a kulcsok helyét.²⁰ Vannak helyek, ahol kulcsváltás történik. Ezek is jelölve vannak. Kivéve néhány, néhol valószínűleg hibásan leírt tételt.

1933-ban tehát Raffay Sándor legépelte a kéziratot, nem is csak egyszer. Jóval korábban, még Osváth zenetörténeti kötetének megjelenése előtt, Isoz Kálmán is készített másolatot (1905-ben), az nem ismeretes, hogy valamilyen munkájában felhasználta volna.

Érthetetlen módon azóta a szaktudomány soha nem tekintette át a kézirat *teljes tartalmát*, és az igen szépen gyarapodó graduálkutatás folyamatában sem akadt olyan vállalkozó, aki legalább részben hasonlította volna a

számú könyvéhez. Másoltam 1905-ben. Isoz Kálmán". Az eredeti, azaz Oswald (Osváth) helyszínen, Boroszlóban feljegyzett, illetve Temesvárott letisztázott másolata Isoz és Raffay korában még másolható volt, jelenleg nem található. Ezért arra nincs mód, hogy közvetlenül megvizsgáljuk a dallamok Osváth-féle lejegyzésének pontosságát, de Raffay másolata révén erről is alkothat fogalmat az, aki a kutatástörténet e mozzanatát vizsgálja.

²⁰ A kulcsok formájára és helyes értelmezésére Osváth is utal, lásd: OSVÁTH 1908, 26.

tételeket a későbbi graduálokhoz és az évtizedek során fölbukkant énekeskönyvekhez.

Csomasz Tóth Kálmán 1948-ban és később, úgy látszik, alig tudott valamit a graduálok használatáról, majd az 1948-as énekeskönyv és a hozzá társított 1950-es kézikönyve megjelenése után évekkel később kezdett kutatni, de aztán nem tért vissza a csak megemlített adalékhoz. A református himnológia és liturgia szakirodalmát nem foglalkoztatta a *Boroszlói kézirat*. Református kántoraink és lelkészeink oktatásában, nevelésében a 19. század óta teljesen ismeretlen maradt a reformáció korának szertartási hagyománya, a graduális éneklés. Az utóbbi két-három évtized kezdeményezéseit, a hajdani protestáns szertartási gyakorlat szórványos és részleges felújítását, megismertetését sem pártolta szélesebb körű egyházi érdeklődés, tanügyi reform vagy zsinati intézkedés.

1933-ban Raffay Sándor csak 17–18. századi énekeskönyvekben kereste meg az egyes gyülekezeti énekek előfordulását, és még nem hivatkozhatott arra, hogy melyik 16. századi kiadásban találhatóak először a kézirat forrás után. Az ilyen adatok összegyűjtése és közreadása nemzeti bibliográfiánk munkálatai nyomán tárult fel, ezeket hasznosította H. Hubert Gabriella és munkatársainak összegző áttekintése (RPHA).

Az első ismertetés

Hellebrandt Árpád (1855–1925) bukkant rá Szegedi Gergely Boroszlóban lappangó énekeskönyvére.²¹ A kéziratos toldalékot azonban sem ő, sem Szilády, sem Sztripszky későbbi munkája nem említi. Csak 1908-tól van róla tudomásunk Osváth munkája nyomán. Stoll Béla (1928–2011) bibliográfiájának első kiadásakor (1963)²² lappangott a *Boroszlói kézirat*, vagy pedig a

²¹ HELLEBRANT Árpád – HODINKA Antal – SZÉLL Farkas (1892–1893): Magyar nyelvű nyomtatványok, *Magyar Könyvszemle*, 1892/1893, 219–220. Szó szerint ismétli leírását: SZTRIPSKY Hiador (1912): *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: pót-lások és igazítások 1472–1711*, Fritz ny., Budapest, 1804a.

²² STOLL Béla (1963): *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*, Akadémiai K., Budapest.

világháborúban megsemmisültnak számított. Ezért bibliográfusunk a Zeneakadémia és az OSzK láthatóan betű szerinti másolatából írta le a tartalmát huszonhat bekezdésben.²³ Munkájának második kiadásához (2002)²⁴ nemzeti könyvtárunknak már volt mikrofilmje a *Boroszlói kézirat*ról,²⁵ ám a korábbi leírásán semmit nem módosított. Osváth nevét nem írta le egyik kiadásában sem. Hiányzik tehát mindmáig a szakirodalomból a kézirat egészének jellemzése, valamint a legelső szakirodalmi ismertető neve és munkája.

Osváth munkájának néhány megállapítását érdemes megfontolnunk.

Könyve elején kifejezi köszönetét a Breslauer Stadtbibliothek önzetlen segítségéért. Kutatása számára pótolhatatlan volt. Alighanem ez indította magyarázó jegyzetek írására. Közli a kézirat nyilvántartási számát, továbbá azt is, hogy miként regisztrálták Lengyelországban. „Egyházi énekek magyar nyelven, dallamokkal együtt”.²⁶ Osváth János további kutatásokat folytatott káptalani gyűjteményekben (Esztergom, Pozsony, Eger), valamint Berlinben és Drezdában.

Osváth munkája főleg fogalomtörténeti elemzés, amelyet helyenként történeti példákkal szemléltet. Munkája hat fejezetének főcíme: „*A magyar zene őskora, – A magyar zene térvesztésének kora a kereszténység befolyása alatt, – A kádencia (záradék) vázlatos története a XVI. századig, – A szinkópás kádencia szerepe a zeneirodalomban, – A lombárdi ízlés, a diminució »passaggi« és egyéb zenei ékítés vázlatos története, – Nemzeti törekvések a zeneművészet terén*”.

Ezzel a koncepcióval összhangban idézi példának az első tónusból a mondatfelezés (mediatio) és a lezárás (terminatio) egyik megoldását, de csupán ezt. Nem közöl differenciákat, és nem tartja szükségesnek a tonáriust sem. Hangsúlyozza a szertartás, a liturgikus zene hátráltató hatását. „Valamint nincsen modern európai nyelvünk, melyen ne látszanék meg a latin nyelv hatása, éppúgy nem létezik kultúrnép Európában, melynek nemzeti dalai

²³ Isoz Kálmán (1878–1956) hagyatékára utal, Zeneakadémia Könyvtára, 5617. sz. Ez Raffay Sándor egyik gépelt másolata Osváth kézirat másolatáról. Jólval korábban Isoz Kálmán maga is készített másolatot, még 1905-ben, ezt az OSzK Zeneműtára őrzi, lásd fentebb, a 19. sz. lábjegyzetben.

²⁴ STOLL Béla (1963): *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*, 2. jav. és bőv. kiad., Balassi, Budapest.

²⁵ OSzK MF 2/1853

²⁶ Ez lengyelül a kötet elülső kötéstáblájának belsején olvasható, ceruzával írva.

mentek volnának az egyházi ének befolyásától. Eme befolyás első sorban a liturgikus énekek révén jutott érvényre”.²⁷ Bartalus István (1821–1899) értekezését²⁸ és Mátray Gábor (1797–1875) akadémiai kiadványát²⁹ sűrűn emlegeti, helyenként eltérő meggyőződését fejtegetve, törekszik a nemzeti ritmus és a nemzeti versidom megoldására.

Általánosságban az európai zenetörténet felől közelíti meg témáját, a nemzetit. Álláspontját korai traktátusok fogalmainak tárgyalása mellett Couperin, Chopin, Berlioz, Liszt, Wagner alkotásai felől fejtegeti. Bach művészetét kétszer említi. Fejtegetéseiben az egyházi szertartás és zene alig jut szóhoz, úgy tekinti, az elhanyagolt gregorián helyét átvette a nemzeti és nemzetközi zeneművészet. Mindazáltal hivatkozik az *Öreg graduálra*, de azt nem árulja el, hogy melyik példányt ismerte és használta, szerkesztőjét Keservei (sic!) Dajka Jánosként említi (összhangban az –ü– vegyes kézirat hangjelölésével). Esztergomi örökségünk és a hazai *consuetudo* nem kap említést könyvében, bár erről is lehettek ismeretei káptalani könyvtárakban végzett kutatásai révén, azonban koncepciója következtében ezt a műzene hátráltatójának látta, protestánsoknál megőrzött emlékeit az *Öreg graduállal* kapcsolatban sem emlegette.

Máskülönben a *Boroszlói kéziratot* igénytelen gyűjteménynek tekinti,³⁰ és nincs elragadtatva a színvonalától.³¹ A kulcsok értelmezéséhez, amely nem mindenki számára volt egyértelmű, elmondja, hogy a horgos jelet, amely az *f* helyét jelöli a szisztémában, akkoriban nem minden hazai kutató értette.³²

²⁷ OSVÁTH 1908, 84.

²⁸ BARTALUS István (1869): *A magyar egyházak szertartási énekei a XVI. és XVII. században*, Eggenberger, Pest.

²⁹ MÁTRAY Gábor (1859): *Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból*. Emich, Pest.

³⁰ Értékeli a Szegedi Gergelynek tulajdonított *Debreceni énekeskönyvet* (1569), majd folytatja a kézirat minősítésével. „A kézirat ellenben minden tekintetben jelentéktelennek látszik”. OSVÁTH 1908, 35.

³¹ „Míg egyik-másik lapja feltűnő gonddal készült, addig egyéb helyén nem ritkán a felületesség minden nyoma látható: elhamarkodott, olvashatatlan írás, gondatlan és sok helyt megbízhatatlan hangjelzés”. OSVÁTH 1908, 36.

³² A *Szegedi veszedelem* dallamának megfejtésével kapcsolatban megjegyzi, hogy „»ama kampó vagy horogalakú jegy« nem egyéb, mint az *f*-betűnek kissé elferdített alakja.” OSVÁTH 1908, 26.

Értelmezését tükrözi, ahogyan közölte a *Nagy hálát adjunk* dallamát és szövegét (2/4-es ütemekbe sorolva).

Munkája végén Mátrai eredményeit nagy táblázatban foglalta össze. Farkas András énekétől kezdve huszonöt ének ütemezését, magyaros ritmusképletét összegezte, dipodia, tripodia, tetrapodia, pentapodia osztályozással is. Csomasz Tóth Kálmán (bár ütemvonalak nélkül) az ő közlését vette át 1948-ban, ugyanakkor jelölés nélkül elhagyott négy versszakot. Ezt himnológiai kézikönyvében sem mondja meg 1950-ben.

Helyesírás, egységesítés

Ferenczi Ilona kiadása a helyesírás egységesítése terén is kiváló előmunkát.³³ Nála a graduálok eltérő megoldását látjuk, itt egyetlen gyűjtemény leíróinak más-más gyakorlatát és nyelvjárását kell közös nevezőre hoznunk. A ragoknak a mai használattól eltérő alakjától a szókapcsolatokig találkozzunk példákkal, amelyek olvasatát csak a sor és strófa összefüggése alapján sikerülhet kihámozni, vagy eldöntenünk későbbi énekeskönyv közlése alapján. A leíró, másoló megszokott kiejtését tükrözte, úgy, ahogyan engedte 16. századi íráskészsége.

Jóllehet elkezdtek többen a helyesírás egységes megoldását a 17. században, ez eredményre csak a 19. században vezetett, valódi egységről, irodalmi nyelvről, csak a helyesírási szótárak kiadása, az akadémiai helyesírás elfogadása után beszélhetünk. Hanyagabb írók, elnagyoltabb jelölése sok helyen gyanús, például a *lölek* szóalak inkább *lélök* lehet. Egymást követő sorban bármikor következhet *királ* és *király*. Vannak helyek, ahol az *ott* ilyen alakban látható: *oft*; ez bizonyosan az *oth* egyéni írásmódja. Nem dönthető el mindenütt a vegyesen használt kéziratos betűalakokból, hogy *oe* és *ue*, vagy *ö*, *ő*, *ö*, *æ* és *ÿ*, *ű* stb. jelölés volt a leíró szándéka.

Egyformán jelenthet mássalhangzót és magánhangzót az *u*, *ü*, *v*, *w*, *ü*. Elő pillantásra érthetetlen szavakat is ezért kell olvasnunk, ilyeneket, mint

³³ FERENCZI 2021, 83–84. Igék, igenevek, melléknevek, határozók és ezek szókapcsolatainak példái sorakoznak. Közülük a *Boroszlói kéziratban* is találkozunk például a *tól*, *tón*, *haraguszol*, *hivándnak*, *jöveteksze*, *poklul*, *ekédiglen*, *mindjárást*, *sohul* stb. példáival.

ewlian = olyan, ulyan; aztán vegyesen következnek *Ur* és *ur*, *Wr* és *wr*, *Űr* és *űr*. Szeszélyesen vegyül a *z* és *sz* is, a szöveg összefüggése szerint hol egyiket, hol másikat kell értenünk. Például *őzven* vagy *ezuen* = össze, *vele őzven* = vele össze, vele együtt, *izoniou woltat* = iszonyú voltát, *fyw isten* = Fiú Isten, *kwtd feye* = kútfeje, *szolgia* = zsoldja, *tulet* = tőled, túled, *wndoksagat* = undokságát, *walla* = vala, *zantalanok* = számtalanok, stb.

Nem ritka a *gh* és az azonos értékű *g*; de helyenként az ékezetett mássalhangzón lehet két pont, vagy két vonás. Egymás után következő szavakban is megtörténhet, hogy az egyikben két pont van az *y* fölött, a másikban pedig vessző. Ismételten jelenti a *-t* mássalhangzót a *-dt* betűkapcsolat, mint *zendt* = szent. Az *anyaszentegyház* szót hol két, hol három, hol négy szóznak írták, mint például *ania zendt eg* (vagy *eg*) *hazadat*.

Következzék még néhány további példa a ma szokatlan írásmódra, ragalakokra, szóalakokra. Ezek a mai olvasónak első pillantásra szinte érthetetlennek tűnnek. Miként az is, hogy a másolók megoldása énekről-énekre, de akár egy éneken belül is rendszertelenül változik.

Ezt mutatják a következő példák. *Akar mindt* = akármint, akárhogy, *allapadban* = állapotban, *chigan* = cigány, *czyak*, *czyak* = csak, *jdeyk* = ideig, *esmerjõnk* = ismerjünk, *fogantúc* = fogantunk, *hağ* = hagyj, *haylandokbak* = hajlandóbbak, *nekoel* = nélkül, *rach* = rác, *regy* = régi, *suelsagat* = súlyosságát, súlyosságát, *thendezeggiek* = csendesedjék, *tikteket* = titeket, *tulet* = tőled, túled, *ved* = vedd, *walla* = vala, *veyzernyenek* = vecsernyének, stb.

Segítenek egyes vitatható olvasatoknál a *Várad* énekeskönyv (1566) egykorú példái. Ellenben a *Bártfai énekeskönyv* (1593) mutatja, hogy eltérő alakban terjedő énekekre vagy a szerkesztő esetleges módosításaira egyaránt gondolhatunk.

Verstörténet és kritikai vizsgálat

Hozzá tartozott volna a kézirat jellemzéséhez – ha lett volna eddig ilyen –, a rímes-strófikus gyülekezeti énekek vizsgálata és jellemzése legalább néhány példában, valamint a liturgikus tételek egybevetése az utóbbi évtizedekben megjelent kiadásokkal.

A *Litania major* két tekintetben különbözik a többi graduál közlésétől. Az elején és a végén latinul hangzik el a háromszoros *Kirie*. Kissné Mogyorósi Pálma csak a kezdetre utal. Itt a kezdetnél még jelzi a kézirat: *Puer. Chorus*. De azután nem írja le az ismétlődő kórusválaszt, e nélkül folyamatosan következnek a kérések, és ha utal is a kórus válaszára, ez végig egyetlen szóval történik, vagy csak kezdőbetűvel. Például az *f.* jelentése: *Felséges Úr Isten, Tégedet kérünk, Úr Isten, Hallgass meg most minket*.

Egyedülálló az is a kéziratban, s csak itt látható az egész gyűjteményben, hogy kulcs nélküli háromvonalas szisztémát használ. Osváth észrevette azt is, hogy a kézirat biztosan nem közösségi, hanem egyéni használatra készült. A liturgiában gyakorlott kántornak elég volt emlékeztetésül a vázlatos leírás is.³⁴ A következtelenségeken és a másolás hibáin is úrrá tudott lenni. A széles körben szokásos hétközi és hétvégi felkészüléskor az iskolában a liturgikus kórusnak is megtanította a kántor a soron következő tételeket, például a litániát.

Vidékenként eltérő változatokban is terjedtek egyes énekek, itt bőven volt tennivalója az énekeskönyvek hozzáértő szerkesztőinek. Másként viselkedtek egyes nyomdászok, szerkesztő munkát nem végeztek, kiszedték, amit kézbe kaptak. Kellően hangsúlyozza viszont H. Hubert Gabriella az egymást követő énekeskönyvek szerkesztőinek alkotó munkáját.³⁵ A szenvedéstörténetről szóló ének (RPHA 263) legyen példánk. A kezdősor eltér a kéziratban, és a legkorábbi nyomtatott forrásban, a *Bártfai énekeskönyvben*.³⁶ A kéziratban Júdás *gonosz kalmár, békességre kéré Úr Istent*. Az énekeskönyvben Júdás *gonosz sáfár, apolását kévánta Krisztus Urunknak*.

Hasonló eltérések strófáról-strófára vannak.

Rögtön a kezdősorban. *Dicséretet mondjunk Úr Istennek* (Boroszló). *Dicséretet mondjunk Atya Istennek* (Bártfa). Teljesen eltér a refrén is. *Irgalmazz minékünk* (Boroszló). *Jézus, irgalmazz nekünk, kegyelmes légy minékünk, adjad Szent*

³⁴ Egyértelműen kimondja a kántorról, „aki az akkori protestáns szertartások részleteit alaposan ismervén, a különben is csekély terjedelmű gyűjteményben könnyen nélkülözhetette az egyes énekek rendszeres csoportosítását, a tartalomjegyzéket, és a könnyű kezelhetőség egyéb kellékeit”. OSVÁTH 1908, 36.

³⁵ Az RMNy 264 jellemzése során írja: „alkotó módon használták föl elődeik munkáját”. H. HUBERT Gabriella (2004): *A régi magyar gyülekezeti ének*, Universitas, Budapest, 119.

³⁶ RMNy 713

Lelkedet, tanítson meg minket, hogy csak te benned bízhattunk (Bártfa). A Boroszlói kéziratban aprócska figyelmeztető mozzanat, hogy a refrén esetleg nem teljes, ezt mutatja a váltakozó *Irgalmazz* és *Irgalmazz minékünk*, a legvégén pedig az *Irgalmazz etc.* rövidítés. Kapcsolódik ehhez, hogy az énekeskönyv egészen más dallamra utalt. *Hymnum dicamus Domino* (Boroszló). *Az Laus tibi Christe, qui patris notaiara* (Bártfa).

Bárki úgy vélhette a *Boroszlói kézirat* ismerete, azaz szakirodalmi ismertetése teljes hiányában, hogy van talán a kéziratban még néhány gyülekezeti ének, de ezeket már ismerjük későbbi énekeskönyvekből, tehát nincs is mit megismernünk. Más azonban a most feltáruló valóság.

A gyülekezeti énekek itt megjelenő alakja milyen viszonyban van a későbbi közléssel? Mi a magyarázata a későbbi eltéréseknek? Szerkesztői álláspont? Más forrás?

Aprólékos, türelmes munkálkodás az ára annak, hogy árnyaltabb megállapításokat tehesünk. Erre szükség is van, mert az eddigi eredmények birtokában a tudományos álláspont eldőltnek, lezártak számított.

Most azonban szükségesnek látszik a kéziratok graduáljainak látszólag előzmény nélküli állapotáról alkotott vélemények megvizsgálása, és a liturgikus tételek összehasonlítása. Tudniillik a gyülekezeti énekek korábbi alakja mellett ott sorakoznak azok a liturgikus a tételek, amelyeket a nyomtatott énekeskönyvekben kis graduálnak tituláltunk.

Tehát van *Introitus* (lásd alább a [19]. tételt), van *Litánia major* (lásd alább a [24]. tételt), van több *Kyrie* (lásd alább a [39]. és [41]. tételt), *Gloria* (lásd alább a [37]. és [38]. tételt), *Sanctus* (lásd alább a [33], [34], [35]. tételt), és *Te Deum laudamus* (lásd alább a [40]. tételt). Mindezek eredete, ismerete és kézirat terjedése 1560 előtti.

**Oswald (Osváth) János kommentáló levele
Szegedi Gergely énekeskönyve elé
(a kötetbe ragasztotta a lengyel könyvtár)**

„An die Wohllöbliche Verwaltung
der Stadtbibliothek
zu Breslau

Für die güttige Förderung meiner Studien verbindlichst denkend, erlaube ich ein Betroff der ung. Lider 4 N 212 was sich aus dem Werke selbst ohne weiter wissenschaftlichen Hilfsmittel darbot, in folgenden mitzuthellen.

Der Druckband ist die. 2. Ausgabe der ältesten Liedersammlung der ung. Protestanten helv. Confession.

Das angeheftete Manuscript, von auffindenen Händen geschrieben, bietet nebst der Sprache noch 3 Notizen zur Zeitbestimmung.

1. Notiz auf Blatt 30. Születtet után 1. 5. százban etc. deutet: Geboren (autstanden) 1565 das ersten Woche das Pfingsmonden das in Versen gedichtet, etc.

Notiz 2. auf Blatt 33. Ezeket zerzek husztnak etc. deutet: diese dichtete Bornemisza in den huszter Burg als er sach dass viele Menschen nur an den Leib denken etc.

Notiz 3. auf Blatt 35: Szendt David Jrja etc. deutet: der heilige David schreibt in seinem 55. Lobgesang, unter den Psalmen – 1561 zum Trost in versen gedichtet.

An Autoren ist bloss Peter Bornemisza genant. P. Born. war einer der grössten protestant Prediger Ungarns. Seine Predigten, welche er 1573–1579 in 6 Theilen, 1584 aber in gedrengter Auswahl erscheinen liess, umfassen alle Evangelien u. viele Epistel und bilden eine sachrichtige Quelle ungarischer Sprachforschung. Zur Zeit, als er u. seine Rangsgenossen Paul Huszar u. Stefan Beythe als Superintendenten an der darwegung standen, lebten die Protestanten augsb. u. helv. Confession in brüderlichen ? nebst in Jahre 1591 kam es zu theolog. Berichtigkeiten u. zum Brich.

Die Gesenge sind zum grösten Theile kathol. Ursprunges, nur das Lied „Nagy hálát adgyonk“ Blatt 26: Grosses Lob gauden wir Gott Vater, dem heiligen Schöpfer Himmels und dem Erde etc. deutet auf einem ander Ursprung und ist dem Volksgesang das 16. Jahrhunderts Authoren.

Alles in Allem ist die Handschrift ein protestant Liedsammlung aus dem ende des 16. Jahrhunderts betroffen.

Einer wohlöbl. Verwaltung mit besonderer Hochachtung,
Temesvar, Ungarn am 31 Juli 1901.

dankbar ergeben
Joh. Oswald
Musiklehrer."

Néhány részletet választva térjünk még ki arra is, hogy volt-e folytatása nyomtatott énekeskönyvekben a *Boroszlói kézirat* anyagának, és ha igen, milyen módon.

Szerkesztési különbségek

Tanulmányokban, leírásokban az énekek csoportosítását, az énekeskönyv szerkezetét, felépítését, szokás vizsgálni. Korábbi tanulmányok például különösen figyeltek arra, hogy az énekeskönyv szerkezetében hol helyezkednek el a zsoltárok.

Vizsgálták ezen túl egyes énekek meglétét, meghagyását vagy elhagyását. Most ráirányítják figyelmünket a Boroszlói kézirat gyülekezeti énekei arra is, hogyan bántak a szerkesztő egyes énekekkel, és egészében a közlés megoldásával. Ez is a szerkesztés tartozéka, de másfajta módon, hasonlítás által tárulhat fel előttünk.

Ismeretlen a szerkesztője az itt tárgyalt négyből három énekeskönyvnek, tudniillik három éve nem élt már Szegedi Gergely, mikor a nevének kezdőbetűi megjelentek a címlapon. A valódi szerkesztő vagy kiadó személyére csupán kalandos elképzelések születtek, egykorú adatok felkutatása és közlése helyett. Lehetett a szerkesztő vagy összeállító valamelyik helyi prédikátor, iskolamester, de más is, akinek volt olyan patrónusa, aki pénzt szánt a nyomtatás költségeire.

Az tisztázódhat vélekedésünkben, hogy részben azonos, részben eltérő forrásokat használhattak, kéziratosan terjedő hagyományból gyűjtögettek az énekeskönyvek anyagát.

A váradi énekeskönyv (RMNy 222) néhány jellemzője

Újfalvi nem ismerte, nem említette meg az 1566-os váradi énekeskönyvet, tehát ha a két énekeskönyv között vannak bármilyen átfedések, azok más korabeli forrásból erednek, amelyet nem ismerünk, nem maradtak meg korunkra. Ő-zőnek nem mondhatjuk az 1566-os énekeskönyv (vagy szerkesztője) nyelvjárását, de szórványosan fölbukkannak ő-ző szóalakok az énekekben. Mindjárt az első lapon azt találjuk, hogy: *békességöt*. Aztán végig vegyessen használatos az: *idvössége* és *üdvössége*. Majd például: *dicséretöt, üdőben, Lölköt, mü, erőltöttél*.

Van a zoltároknak egy rövidsoros csoportja, amelyet kétsoros strófák alkotnak. Ezeket éppen úgy prózaszerűen szedték, mint a többi éneket, nem tördelték kétsoros strófákba. Közös jellemzőjük az, hogy meglehetősen gyöngén rímelnek, vagy egyáltalán nem.

Mindegyikhez van megjelölt ad notam ebben az énekeskönyvben. Gyarolóságuk ellenére helyettük nem volt más és jobban megverselt változat.

69–70 Minden népek örülvén, tapsoljanak (47. ps.),

Nota: *Vitamque faciunt*,

93–94 Onszol minket szent Dávid próféta (117. ps.),

Nota: *Emlékezzünk, keresztyének*,

97–98 Minden hív keresztyének meghalljátok (127. ps.),

Nota: *Az Vitamque notájára*,

100–101 Mely igen jó légyen az egyenesség (133. ps.),

Nota: *Vitamque faciunt*,

106–107 Mikoron a szent Dávid megesméré (148. ps.),

Nota: *Veni Spiritus alme tuorum*, vagy: *Vitamque faciunt*.

Van még egy nótajelzés nélküli, azonos szótagszámú, hosszú karácsonyi ének, de ez nem zoltárparafrázis. Ebben különösen szembeszökő a rímtelenség és a verselés esetlensége. Nem tudjuk, hogyan illeszkedett az istentiszteleti gyakorlatban a karácsonyi éneklések sorába.

Ez az ének:

82–84 *Mindnyájan örüljünk, hú keresztyének*. Nincs nótajelzése.

Feltűnő, és eddig még szóvá sem tett vonása az énekeskönyvnek, hogy többször más szóalak található a mutatóban, mint az ének kezdősorában (többek között *mi* helyett a jellegzetes *mü* és hasonlók).

Az ki veti segedelmét — Az ki veti *segödelmét*,
 Christus feltámadá, mi bűnünket elmosá — Christus feltámadá, *mü*
 Christus az mi bűnünkért — Christus az *mü*
 Ez nap nekünk dicséretes nap — Ez nap nekünk *dicséretös*
 Hálát adunk tenéked — Hálát adunk *tenéköd*
 Hallgass meg minket nagy Úr Isten — Hallgass meg *münket*
 Minden hiu keresztyének — Minden *hiü* keresztyének
 Onszol minket Dávid próféta — Onszol *münket* Dávid próféta
 Senki ne bízzék jó szerencsében — Senki ne *bífsik*
 Úr Isten, irgalmazz nekem — Úr Isten, irgalmazz *neköm*.

Hoffhalter nem tudott magyarul, így erdélyi nyomdászlegényt alkalmazott? Talán – ösztönösen, nem is szántszándékkal – ő változtatta meg több ének szóalakjait szintén erdélyire, saját nyelvjárására? Erre részben rációfol a *Boroszlói kézirat*, amelyben ez az öt gyülekezeti ének ugyanígy sorakozik, tehát ugyanúgy erdélyi szóalakokkal, mint a *Boroszlói kéziratban*. Ez az ének-csoport erdélyi eredetére mutat, ez feltehetően az egész kéziratra érvényes.

Ez az öt ének ilyen, a kézirat tételeinek sorszámára szerint:

- [12] *Istenünkhöz fohászkodván*, – 138a
- [13] *Atya Úr Isten, mennybéli teremőnk*, – 127a
- [14] *Hajtsd meg, Úr Isten, kegyes füleidet*, – 127b
- [16] *Hallgasd meg, Úr Isten, mi könyörgésünket*, – 128a
- [21] *Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk*, – halottas, 2b.

Gyűjtöttek a szerkesztők, és változatlanul beépítették, amit találtak, bár válogattak, ha lehetett, mert volt miből. Van egyetlenegy ének a *Boroszlói kéziratban*, amelyet később sehol nem találunk, pedig a többinél ez sem alábbvaló. Kevesebben másolták, hogy csak szűkebb körben terjedt, illetve a 16. század közepe után nem terjedt.

Újfalvi énekeskönyvének (RMNy 886) néhány jellemzője

Újfalvi ismerte a Detrekői énekeskönyvet (RMNy 513) és a Bártfai énekeskönyvet (RMNy 713), mert anyagukra utal előbeszédében, mikor taglalja, hogy mit kellene jóváhagyott módon kiadni a helvét hitvallásúaknak. Ő más énekeskönyvet gondolt el, megmondja, nem gondolt az énekanyag további gyarapítására. Például a *Detrekői énekeskönyv* második rendjébe tartozó hatvan ének közül valamelyik beiktatására. Az is igaz, hogy a hosszú, hírelő énekek, históriák szerzésének és használatának kora már elenyészett a 17. századra.

Újfalvi 1602-es énekeskönyvére általánosan jellemző, hogy az előszótól kezdve az *i-ző* szóalakok használata. De nem egységesen és mindenütt következetesen, azaz e tekintetben sincs átirás a szerkesztő gyakorlatában.

Szintén fölbukkannak *ö-ző* szóalakok is, mint *högyedön, idvösséges, fedőzgetél, helyödtül, énekölni, érdöme, ítéletödet, jelöntsd, kedvödet, szögényöknek, görlice, vesződelömben, köserűséggel, stb.*

Szintén nem Újfalvi nyelvhasználatát jellemzik, hanem forrásáét, vagy a nyomdászét az olyan szóalakok, mint *dihöttének, üdeig, üdön, szüvében, stb.* Melius korára jellemző sorokat is olvasunk, így a 103. zsoltár parafrázisában a házi népekhez szól így: *úgy kiáltsatok, prédikáljatok, mint egy trombita, úgy hangicsáljatok* (58).³⁷

Ebben az énekeskönyvben is megtaláljuk a *Mindnyájan örüljünk hív keresztyének* karácsonyi éneket (123–126), rímtelenül, néhol gyöngén és alig rímelő sorokkal váltakozva. Ez, és a korábban is meglévő kétsorosok *verszedéssel* sorakoznak, Váradon, Bártfán vagy Detrekőn és Debrecenben nem. A korábbi, Váradon olvasható ad notam jelzések nem ismétlődnek, helyettük mást olvasunk. Újfalvi az előbbieket nem közölte, mert biztosan más forrásból juthatott hozzá az énekekhez. A *Váradi énekeskönyvről* nincs is tu-

³⁷ Lásd: OLÁH Róbert (2018): Melius Juhász Péter igehirdetése, *Sárospataki Füzetek*, 22., 2018/4, 132; UÓ (2020): *Melius Juhász Péter imádságai*, In: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, I., KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 150.

domása. A minél teljesebb zsolnársorozat miatt gyöngé megoldásuk miatt már elsorolt öt zsolnárról sem mondott le.

Az eltérő forrásra a megváltozott, illetve hiányzó nótajelzések is rámutatnak. Ugyanezt tanúsítja, hogy a 117. psalmus kezdete *Onszol minket* a másik három énekeskönyvben, itt, Újfalvinál, *Int most minket*.

32a–32b *Minden népek örülvén, tapsoljanak* (47. ps.),

Nota: *Adjunk hálát az Úrnak*

61b–62a *Int most minket szent Dávid próféta* (117. ps.),

Nota: nincs

65a–65b *Minden hű keresztyének meghalljátok* (127. ps.),

Nota: *Mindnyájan örüljünk*

67a–67b *Mely igen jó légyen az egyenesség* (133. ps.),

Nota: *Mindnyájan örüljünk*

74a–75a *Mikoron szent Dávid megesméré* (148. ps.),

Nota: nincs

80a–82a *Mindnyájan örüljünk, hű keresztyének* (karácsonyi ének),

Nota: nincs, illetve ennek ismert dallamára énekelték a felsorolt többi éneket, de ezt csupán egy psalmusnál közli.

Versszedésem, de nem kétsoros, hanem négy soros strófaból áll még a

27a–28a *Mint kívánczik a szarvas* (42. ps.),

Nota: *El-bé mégyünk*.

Kilencvenkét zsolnáraparafrazist közölt Újfalvi. Összehasonlításul: harmadennyi van a Detrekői énekeskönyvben. Ott ez a zsolnárok hiányos sorozata: 2, 3, 7, 10, 12, 15, 23, 27, 28, 32, 34, 36, 44, 44, 54 (két változat), 64, 65, 71, 77, 102 (valójában 70), 112, 116, 122, 124, 130, 134, 144, 145, 146.

Újfalvi tehát válogatott, hozzáadott, amit tudott. A zsolnáraparafrazisok sorozatához is. Nem egységesítette a helyesírást sem, és nem vállalkozott javításra sem. Pedig a szótaghibás sorokban némelykor igen egyszerűen módosíthatta, helyesbíthette volna a hibás sort. Ez nem volt szempontja.

A Bártfai énekeskönyv (RMNy 713) néhány jellemzője

Ferenczi Ilona szóvá tette a Ráday graduál kiadásához csatolt tanulmányában, hogy például a himnuszok fordítását többen elvégezték, egymásról mit sem tudva, nem is szánták, nem is szánhatták eredetileg sem hivatalos, sem közösségi (istentiszteleti) használatra. Átköltésük hol közel áll a latin mintához, hol eléggé elszakad, krisztianizál, és szabadon átdolgoz, parafrazeál. Ezek közül azonban bármelyik gyökeret verhetett, és a szűkebb-tágabb vidéken tovább terjedhetett a reformáció egyházának szertartásaiban. Szokásjogon.

A felvidéki városok templomi könyvtára gazdagabb lehetett latin forrásokban és kéziratos gyűjteményekben, mint török alatt sok szükségét látó alföldiek. Miért nem jelentek meg akkor az énekek dallamostól a felvidéki énekeskönyvekben? Hiányzott a kottaanyag a nyomda felszereléséből, és a hozzáértő mester.

Ebben az énekeskönyvben is megvan a hosszú karácsonyi ének, *Mindnyáján örüljünk híű keresztyének* (40–43), felirata a korábbiaktól eltérően van: „*De nativitate Christi*”, notajelzése nincs. Nemcsak ennek, hanem – a másik két énekeskönyvtől eltérően – valamennyi éneknek hiányzik a nótajelzése.

Mely igen jó légyen az egyenesség, 221–222, – 133. ps.

felirata, notajelzése nincs,

Minden hiu keresztyének meghalljátok, 215, – 128. ps.

felirata, notajelzése nincs,

Minden népek örülvén, tapsoljanak, 210–211, – 7. ps.

felirata, notajelzése nincs,

Mikoron szent Dávid megismeré, 230–231, – 148. sajtóhiba: 184. ps.

felirata, notajelzése nincs,

Onszol minket Dávid próféta az zsoltárkönyvben, – 235–236, 117. ps.

notajelzés, felirat nincs.

Mindezek, más énekekkel vegyesen, nem is a zsoltárok sorszáma szerint növekvő rendben, hanem egyetlen csoportban sorakoznak a *Bártfai énekeskönyvben*. Egészen pontosan megállapíthatatlan rend szerint, mintegy rábízva a liturgikus vezetőre, hogy hangozzék el az illető vasárnap zsoltára, egyéb énekekkel együtt, tetszőlegesen, majd folytassák egy hét múlva, a követke-

ző vasárnap énekeivel, amíg végül eljutnak advent első vasárnapjáig, akkor aztán kezdjék az énekeskönyv elején. Az egybefoglalt énekcsoport felirata az úgynevezett ünneptelen félévre: „Következnek közönséges dicséretek Szent Háromság napjátúl fogván Adventus vasárnapig” (155–397), az előfej végig azonos.

Sok mindent másként látnánk, tudhatnánk, ha fölbukkanna például Kálmáncsehi (Sánta) Márton zsolnáradása, vagy a szintén ismeretlen 1562-es debreceni énekeskönyv. Ezek nélkül is láthatjuk, hogy nem volt egységes szerkesztési gyakorlat.

Az 1569. évi debreceni énekeskönyv (RMNy 264)

Szólnunk kell még, a teljesség igénye nélkül, arról az énekeskönyvről is, amelyhez kötve korunkra maradt a *Boroszlói kézirat*. Semmi nyoma annak, hogy a három évvel korábbi, de Váradon nyomtatott énekeskönyv hatott volna 1569-ben. Egy ének sem jelent meg ismét abból az ötből, amely a kézirattal azonos dialektus szóalakjait képviselte korábban. Itt már nincsenek is erdélyi szóalakok. Ellenben megvan mind az öt, gyöngén vagy egyáltalán nem rímelő ének, ezeket láttuk korábban. Szintén jellemző, hogy mindegyiket a korábban fölöttük olvasható dallamutalások nélkül kapjuk. Megvan egy azonos, a 143. zsolnára parafrázisa is (*Hallgasd meg, Atya Isten, az mi szükségünket*), ez is felirat és „ad notam” nélkül.

Újfalvi Imre nem ismerte az 1569-es énekeskönyvet, nem hivatkozik rá.

Gyűjtésében és válogatásában mire támaszkodott? Az elérhető hagyományra, a kéziratosan terjedő forrásokra, amelyek elenyésztek, nem maradtak korunkra.

Az igazi nyereség

Ismereteink gyarapodása hosszú ideje példa nélküli, mert a *Boroszlói kézirat* nagyrészt a Huszár Gál korával nagyjából azonos időből eredő graduális tételek sorakoznak. Az 1602-től fogva másolt graduáljaink ilyen előzménye eddig teljesen ismeretlen volt, holott 1908 óta tudunk, tudhatunk a létezésé-

ról. Tegyük még hozzá, hogy sokszor az énekversek szép leírására volt ember, de a reformáció első és második nemzedéke után igen hamar romló íráskészség és a liturgia előszóban történt eltanulása miatt a dallamok hiányoznak, vagy nem hibátlanok. Látjuk ezt több 1602 után másolt kéziratos graduálunkban.

Kirívó ezek sorában a *Bélyei graduál* dallamjegyzése, amelyet olyan, mint amikor írástudatlan próbál betűket és szavakat másolni. Ehhez képest többé-kevésbé precíz lejegyzéssel találjuk a *Kyrie, Gloria, Sanctus, Te Deum, Litania* tételeket a *Boroszlói kéziratban*. Latin forrásaikat, előzményeiket és liturgikus használatukat fokozatosan tisztázni illik a napjaink és jövődöbeli munkálataink során, valamint azt is, hol szükséges helyesbítés, és azt is, hogy ahol hazai használatba ágyazott variánsokat találunk, ezeket hitelesíthetjük-e.

Mindenképpen jogos summázat, hogy teljesen váratlan és igazi nyereség istentiszteleti múltunk eme páratlan, nagyjából Huszár Gál korabeli hazai emléke.

IRODALOM

- BARTALUS István (1869): *A magyar egyházak szertartási énekei a XVI. és XVII. században*. Eggenberger, Pest.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán (1950): *A református gyülekezeti éneklés*. Magyar Református Egyház, Budapest, 1950 (Református Egyházi Könyvtár, 25).
- CSOMASZ TÓTH Kálmán (1971): *Dicsérvétek az Urat: Tudnivalók énekeinkről*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1971.
- DOBSZAY László (1982): A magyar Graduál-irodalom első emléke. *Magyar Könyvszemle*, 98., 1982/2., 100–112.
- FEKETE Csaba (2016): *Csallóközi formula avagy református agenda a 16–17. századból*. In: NYERGES Judit – VERŐK Attila – ZVARA Edina (szerk.): *Monographia: tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kossuth K., Budapest, 202–208.
- FERENCZI Ilona (2021): *A bölcsesség kezdete az Úr félelme: Magyar nyelvű antifónák 16–17. századi kéziratokban és nyomtatványokban, énekeskönyvekben és graduálokban*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest.
- H. HUBERT Gabriella (2004): *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest, 119.

- HABERLAND, Detlef (2020): *Schlesische Bibliotheken: Zeichen der intellektuellen Vielfalt einer zentralen Bildungsregion in Europa*. In: BARBIER, Frédéric – MONOK, István – SEIDLER, Andrea (ed.): *Les bibliothèques et l'économie des connaissances Bibliotheken und die Ökonomie des Wissens 1450–1850: Colloque international – Internationale Tagung 9–13 avril/April 2019*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Sárospatak, Budapest, 146–161.
- HELLEBRANT Árpád – HODINKA Antal – SZÉLL Farkas (1892–1893): Magyar nyelvű nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle*, 1892/1893, 217–234.
- KISSNÉ MOGYORÓSI Pálma (2017): *Litánia a protestáns graduálokban: Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében*. In: IVANCSÓ István (szerk.): A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga, 2017. szeptember 29–30., Szt. Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, Nyíregyháza, 56–64.
- MÁTRAY Gábor (1859): *Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek dallamai a XVI. századból*. Emich, Pest.
- OLÁH Róbert (2018): Melius Juhász Péter igehirdetése. *Sárospataki Füzetek*, 22., 2018/4, 109–134.
- OLÁH Róbert (2020): *Melius Juhász Péter imádságai*. In: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019. I.*, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 139–161.
- OSVÁTH János (1908): *Nemzeti zeneművészet: Történetkritikai tanulmány. I.*, Fritz Ármin ny., Budapest.
- STOLL Béla (1963): *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*. Akadémiai K., Budapest.
- SZTRIPSKY Hiador (1912): *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: pótlások és igazítások 1472–1711*. Fritz ny., Budapest.
- VARJAS Béla (1970): Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74., 1970/2, 129–152.

Tóth István sződemeteri (fent) és álmosdi fotografiája

VITÉZ FERENC

„A Himnusz nyomában”

200 év lenyomata Kölcsey szülőföldjén¹

„A fotográfia nem idézi fel a múltat (nincs benne semmi prousti) – írja Roland Barthes 1975-ös *Világoskamra* című esszéjében, mikor az édesanyjáról készült régi fényképet nézi. – Nem azzal hat rám, hogy rekonstruálja, amit az idő, a távolság lerombolt, hanem azzal, hogy tanúsítja: valóban volt, létezett, amit látok.” Tehát „nem arról beszél, *ami nincs többé*, hanem csak arról, *ami egészen biztosan volt*”. Ténymegállapítás tehát, ami a nézőpontok áthelyezéséről és az időperspektívák átértékeléséről szól. A melankolikus-nosztalgikus „nincs többé” helyébe a „megtörténés bizonyossága” lép.

A társadalmi és pszichológiai funkcióról szólva egy másik francia esztéta (Jean A. Keim) szerint egy fénykép által rögzített pillanat mindig befejezett: paradoxonnak tűnik, hiszen épp „*egy halott pillanat*” hivatott arra, hogy felidézzék az életet, annak halála után. A fotográfia jelleme és a halál közötti kapcsolatról mások közt 2001-es *Képanropológiájában* Hans Belting is értekezett, aki úgy vélte: „a képet ruházták fel azzal a hatalommal, hogy a test nevében és a test helyett lépjen színre”.

A szülőföld képeiben is élő Himnusz

Amikor Tóth István nagyváradi fotóművész (az „Euro Foto Art” Egyesület elnöke) a 2023. évi Magyar Kultúra Napján, a debreceni Kölcsey Központ Bényi Árpád Termének utcafronti portálkiállításán elénk tárja Kölcsey „szülőföldje” és a 200 éves nemzeti fohász lenyomatait – a „*Himnusz nyomában*”

¹ A 2023. január 22-én a debreceni Kölcsey Központ – a Magyar Kultúra Napja alkalmából rendezett – fotókiállításán elhangzott megnyitó szerkesztett és kiegészített változata.

járva –, fotóival nem a halott múltat, személyt és művet keresi, hanem az élő örökséget. Az élő *Himnuszt*. És nem is a szokványos rendezőelvet választva.

Mintha ismerte volna Németh G. Béla fölvetését, mely szerint alig van olyan irodalmár vagy művész, aki ne hódolt volna valamilyen formában Kölcsey szelleme előtt, ezért megfontolandó, hogy „lehet-e, szabad-e, kell-e róla értekezve szólni akár egy évforduló alkalmával is”. Nem pusztá retorikai mutatvány és hiábavaló erőfeszítés-e mondani róla, kiemelni tőle valamit, amiről még nem beszéltek?

Mészöly Gedeon 1939-ben megjelent értekezése a *Himnusz*ról már címében is utalt arra, hogy érdemes azért újra és újra föltenni a kérdést: mit jelent számunkra a *Himnusz*. A címben olvasható *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje* birtokjelzős szerkezet azt üzeni, hogy a nemzeti imádságból is kirajzolódik egy sajátos Kölcsey-portré. Tóth István élő fotóinak tényállításai-ból pedig a *Himnusz* folyamatosan újraszülető, asszociatív kapcsolatrend-szerében élő jelene formálódik meg előttünk.

A „szülőföldet” öt helyszín jelképezi, összesen negyven fotográfiát válogatva: Kölcsey szülőhelye, Szódemeter; egyik birtoklakhelye, Álmosd, szellemi érlelődésének helyszíne, Debrecen és a Református Kollégium; a másik lakóhely, egyúttal a Himnusz születésének és Kölcsey Ferenc halálának helye, Szatmárcseke; valamint közéleti szerepvállalásának a pozsonyi diéta előtti, közbeni, illetve utáni helyszíne, Nagykároly.

A fotográfus a ma is látható emlékeket (épületeket, enteriőröket, tárgyaikat, dokumentumokat, emlékjeleket és emlékhelyeket, benyomásokat, atmoszférát, tükröződések és fényeket, életnyomokat és embereket) rögzített, a „halott” pillanatokban mutatva be az iménti reprezentációkban is jelen lévő örökséget, az identitásban tükröződő szellemiséget, illetve a szellemiségben gyökerező identitást.

Jómagam pedig, amikor a kiállítás képei mellé a fotók helyszíneit követtem vissza Kölcsey Ferenc műveiből – verseiből, levelezéséből és retorikai, prózai vagy kritikai munkáiból –, egy jellemző hiányra figyeltem föl. Hogy irodalmi tanulmányaink során csak ritkán kötjük össze az életút konkrét (s ha úgy tetszik: földrajzi) állomásait – persze a csekei *Himnusz* kivételével – a művek lehetséges értelmezéseivel és üzeneteivel. A tablókön az arra utaló adatokat is olvashatjuk, hol mit írt, mit érzett vagy mit gondolt Kölcsey – például önmagáról, a kapcsolatairól vagy a jellemről és hazaszeretetről.

Életrajz és életmű párhuzamai

Ha az életrajzi és életműbeli párhuzamok közül csak egyetlen mozzanatra volna módunk utalni, az talán az 1811 második felében fogant szódemeteri versek között szereplő – a „lyányka” szerelmeiben megtestesülő képzelethez forduló – *A Fantázia* című költemény lenne. Ebben ugyanis már a *Himnuszra* előremutató filozófiai időszemlélet is ott van:

*„Tekintetem hat a jövőre,
S lehullnak a kék kárpitok,
Merengve néz a múlt időre,
S újabb lángokra lobbanok.
A szűk jelenlét szétröptíti
Kevés bűjút örömmel,
Ösvényimet virág teríti,
A balszerencsét szép lepel.”*

Szódemeter

Szódemeterről ennyit írt Kölcsey a Szemere Pálhoz 1833 márciusában Pozsonyból keltezett levelében: „1790. aug. 8-d. születtem Szódemeteren szép-
anyám, azaz, az anyám nagyanyja Bideskúti Zsigmondné házában. 1796.
vittek Debrecenbe tanulni: azon évben holt meg apám; anyámat 1802. feb-
ruárban temették el. Mind ő, mind apám Álmosdon temettetének el.”

De a versek datálásának tanúsága szerint Szódemeteren időzött 1809 ok-
tóberében is – ekkor született a *Búcsú B...től* című, klasszicista hangja ellené-
re romantikus érzelmű, az édesanya elvesztéséről és a beteljesületlen szere-
lemről egyként tanúskodó verse. 1811 augusztusában – *A Fantázia* mellett –
itt fogant *A kedves sírja*, *A Holdhoz*.

Ugyanez év szeptemberében (*A költő* című szonettben) ars poetica érté-
kű a Harmónia és Fantázia szerepének hangsúlyozása, *A sonetto* című vers-
ben pedig a plátói emlékezés; és ekkor írta a Szemere Pálhoz szóló *Andalgá-
sok* című, szintén klasszicista ódáját. Irodalmi kritikái és esztétikai munkái
között szintén van Szódemeteren keltezett írás: 1809. október végéről pél-
dául egy filológiai följegyzése.

Álmosd

Álmosdot gyakran emlegette Kölcsey a leveleiben. (Szauder József és felesége gondozta az 1960-ban három kötetben megjelent *Összes műveket* – mi a Magyar Elektronikus Könyvtárba 2008-ban fölkerült változathoz dolgoztunk.) 1809 végén Debrecenből írta Kazinczynak, hogy éppen befejezi a tanulmányait, és Álmosdra kíván költözni, ahonnan Pestre menne törvénygyakorlatra. 1810 eleje ismét Álmosdon éri, és Kazinczynak elküldi az itt született *A vég-nyugalom* című versét.

„1812-ben vettem által jószágainkat s abban az évben egész 1814-diki tavaszig Álmosdon laktam. Verseken kívül nem csináltam semmit” – olvasható a Szemerének fogalmazott önéletrajzban. Leveleiből nyomon követhető, hogy Debrecenben, Csekén és Szödemeteren töltött hosszabb-rövidebb időt közben. Szemere Pálnak innen küldte el a *Minden órámm...* című vers és az *Ohajtás, Veszteség, Ajánlás* című epigrammák első változatát, *A jegyváltót*, és 1813 nyarán írja: „Én itt egyik öcsémrel lakom, s majd továbbat a Tisza mellett fekvő jószágainkba Szathmár vármegyébe megyek el, messzebb tőled s az emberektől, de lelkeim nálatok marad mindég.”

Álmosdról Kazinczyval poétikai és esztétikai, nyelvújítási és filozófiai kérdésekről értekezett leveleiben, rendszeres volt a levélváltása Döbrentei Gáborral, aki akkor alapította meg az *Erdélyi Muzeum* című folyóiratot. 1813. november idusán írta Döbrenteinek:

„Nekem a géniusz határtalan lángoló szívet s határtalan hév beszédet nyújtott. Innen ez a hyperbolákkal teljes nyelv; innen ez a homályos, dagadó ének. Így fogok én talán örökre gyermek maradni: de, érzésem mondja nékem azt – tőled és tőletek örökre szeretett gyermek. Mi nekem minden egyéb? Fény és dicsőség sohasem voltak s nem lesznek szenvedelmeim. Ha jót teszek, azért teszem, hogy szerettessem; ha szeretek, azért, mert én különben nem élhetek...” – Magyarázat ez (olykor ellentmondásos) személyiségének, költőalkatának titkaira is.

Debrecen

Meghatározó volt Kölcsey Ferenc életében Debrecen városa és a Református Kollégium. Miután édesapja 1796. augusztus 9-én elhunyt, az édesanyja ide íratta be (11 éves volt, mikor ő is meghalt). Minden tanulmányát itt folytatta, vonzotta őt a filozófia és a klasszikus irodalom. Költészeti osztályba járt,

franciául, németül, latinul és görögül olvasott. Idejét pedig legszívesebben a könyvek között töltötte, 16 éves korától kezdve enciklopédiai tanulmányokat folytatott.

„Zsengéit” megsemmisítette, de első fennmaradt verseit itt írta 1808–1809-ben (például *A pávatollhoz*, *A képzelethez*, *Választás*, *Kazinczyhoz*, vagy az „Árkádia-perre” is reflektáló *Az arcas* című költeményt). 18 évesen esztétikai értekezést írt a poézisről, és kisebb recenziókat készített. Mikor stúdiumait befejezte, mégis keserű szájjal írta Kazinczynak – akivel 1805-ben Csokonai temetésén ismerkedett meg –, hogy: „Lett legyen Debrecen szebb érzésű emberekkel teljes, mégis szenvedéseimnek helye volt ő, melyek eltávozással kisebbedni látszanak.”

Szatmárcseke

1814 őszén már Álmosd és Cseke (Szatmárcseke) közt ingázott. Kazinczynak 1815 áprilisában írja innen levelében: „Itt lakom, Édes Uram Bátyám, s itt fogok; messzeségben a világtól s barátaimnak nagyobb részétől.” Kölcسن „jósága” van – számolt be róla –, de még visszajár Álmosdra is; majd Nagykárolyból írja május végén: „Az én lakom nem Álmosd többé, s nem Pozsony, hanem Cseke, a pusztá magányos falu Szathmárnak végső szélein.” 1833-as (főnt említett) önéletrajzában pedig ezt olvassuk: „testvéreimmel megosztóván, Ádámval együtt Csekén telepedtem le; s az ottani különszakadás mindentől, aki engem érthetett volna, közel vitt a süllyedéshez”.

Ugyanítt értékeli szatmári alkotómunkáját:

„1818–1823. Kölcسن és Csekén igen-igen keveset dolgoztam, de dalaim alakja ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a parasztdal tónját találgatám. [...] Felvettem valami rímről-rímre, s tárgyról-tárgyra ugráló parasztdalt, s annak formájára csináltam előbb a legmindennapibb, keresetlen, pór kitételekkel dalt, s azután úgy nemesítém meg egyik sort a másik után. Így támadt a *Hervadsz*, *hervadsz*, *szerelem rózsája*; mely évekig csak emlékezetemben élt; így az *Ültem csolnakomban*, melyen talán még most is látszik, hogy valaha fonókába illő nyelven volt írva. – Ennyi hasznát vettem azon egynehány néma esztendőnek, s ezek alatt kaptam meg a románc tónusát is. Ezen epochában jöttél egyszer Csekébe, s láttad dalaim elsőt, s láttad a *Vanitatum* elejét”.

A *Himnusz*ról Kölcsey nem tett említést – miként semmilyen levelében, de még a közvetlenül utána született *Vanitatum vanitas* pesti felolvasásán sem. (Taxner-Tóth Ernő *Kölcsey és a magyar világ* című könyvében épp a korabeli közvetlen recepció hiánya miatt ébresztgeti a gyanút, hogy hiteles-e a keletkezési dátum, és ha igen, kérdés, hogy miért nem beszélt róla Kölcsey.) Nemzeti fohászuk csak 1829-ben, Kisfaludy Károly *Aurora* című almanachjában jelent meg először, a kéziraton még szereplő „*a Magyar nép zivataros századaiból*” alcím nélkül. Kölcsey 1838. augusztus 24-én (erős meghűlés, majd érthető betege után) Szatmárcsékén hunyt el.

Nagykároly

S végül a nagykárolyi időszak is tanulságos és termékeny – noha általában éppen ezekről az évekről teszünk a legkevesebb említést. Pestről 1827-ben visszaköltözött Csekére, ahol a család ügyeivel foglalkozott. Hamarosan (az 1829-es tisztújításkor) ő lett Szatmár tiszteletbeli aljegyzője, 1832-ben megyei főjegyző, nagykárolyi központtal. Pozsonyban 1832. december 19-étől 1835. február 9-i búcsúbeszédéig (ebben fogalmazta meg a „*haza és haladás*” jelszavait) országgyűlési követ volt, főjegyzői tisztét azonban továbbra is viselte.

Nagykárolyban született a nemesség félelmeit megszólító, és igazi „honszerelmet” óhajtó *Tisztújítás* című verse, és ezzel párhuzamosan Csekén írta meg az *Intés* című költeményét, melyben szintén a múltat és jövőt kapcsolta össze: „*Jer, borúlj el csendes órán, / Múltról jövőig hass*”.

Nagykárolyból fogalmazta meg az első politikai beszédeit, melyek kiváló retorikai képességeit is bizonyították. 1830-ra datálható híres, *A szatmári adózó nép állapotáról* szóló – szociográfiai és közigazgatási jártasságról is tanúszkodó, okokat és következményeket számba vevő – értekező beszéde. Politikatörténetileg is jelentős a katonaállítással foglalkozó *A sorsvonás tárgyában*, és az 1832-es követválasztási kortesbeszédei is megelőlegezték a reformkori ifjúság rajongását.

Kövétté választása után írta Nagykárolyból: „Ha majd a pályán, melyre lépendő vagyok, tiszta hazafiúsággal járandok; ha a közjó szerelme, a haza szent ügye mellől sem remény, sem félelem el nem vonhat; ha visszatértemkor a Tekintetes Rendek arcain meglegedés vonásait fogom olvashatni: akkor, és csak akkor leszen köszönetem lefizetve.”

A veszélytudat felismerése

Tudjuk, hogy az alcím szerint Kölcsey a „zivataros századokba”, a 16. és 17. századba helyezte vissza a *Himnusz* „idejét” – talán a cenzúrától félve. Azt is tudjuk, bár nem ennyire nyilvánvalóan, hogy a későbbi időszakok, a Rákóczi-szabadságharc és az utána következő évtizedek, de még Kölcsey saját ideje, és a reformkori küzdelmek szívében élő hazaszeretet kérdése is megjelenik a *Himnuszban*.

Taxner-Tóth Ernő írt arról a már említett *Kölcsey és a magyar világ* című, 1992-ben megjelent könyvében, hogy a költő saját korán túlmutató váteszi látнокságát bizonyította az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása, a Világos utáni megtorlás. A költemény retorikai nagyszerűségét (amiről Krúdy Gyula is tárcát írt a *Himnusz* születésének 100 éves jubileumán), és a *Himnuszban* foglaltak történelmi érvényességét az is mutatja továbbá, hogy a mű az időben úgy is meghatározza önmagát és nemzetét, hogy még a kiegyezés és a két világháború, 1956 és a kádárizmus, a rendszerváltozás és a „mai nap” is benne van. Az igazságvadás örökérvényűségét éppen ez a retorikai fogás adja meg.

S a *Himnusz* egyúttal nemcsak az igazság- vagy áldásvadás verse, hanem a veszélytudat felismerése is. Noha a magyarság megmaradásának kérdése a 16. századtól ismétlődik a szöveg hagyományban, a veszélytudat és az üldözöttség élménye, a megmaradásvágy állandó egzisztenciális sarokpontok voltak a későbbi korokban, a 20. században – és ma is. Ma talán kevésbé látványosan, mint a fegyveres szabadságharcok küzdelmeiben, de ha lehet, még erősebben.

Az emlék folyamatos jelene

Ha nincs itt előttünk Tóth István képsorozata, amely Máthé András „moderálásában” egy jóval nagyobb, még 2022-ben készült kollekciónak lett negyven képre leszűkítve, nem járhatnánk ily módon újra Kölcsey életének (s vele a gondolkodásmódja alakulásának) állomásait. S magam sem bukkanok rá az újabb jelentést képző sorokra, hogy „*Tekintetem hat a jövőre*”, hogy megmutatja magát a leplezetlen bűn, hogy a múlt öröksége nem a merengés (vagy a

melankólia) alkalma, hanem az erőmerítés kiapadhatatlan forrása. S hogy „a szűk jelenlét” nem törheti meg az egzisztenciális megerősödés távlatait.

Tóth István az emlék folyamatos jelenének, jelenlétté válásának a nyomait kereső fotográfiái szinte minden helyszínen más és más alkotói nézőpontból készültek – igazodva a „genius loci” szólításához is.

Szódemeteren a tájgénusz, a télből lopakodó szakrális út s a fény mellett az asszonyráncokban megelevenedő, ráncokba mélyülő sors, nem az életút, hanem évszázadok örökségének térképe ragadott meg. Álmosdon a mintegy skanzenbe zárt idő kiszabadítása, az idő kitágítása. Debrecenben a Kollégium méltósága és intellektuális formajátékai, melyekben relációink is megfogalmazódnak a (református és szabadságvédő) tradícióhoz. Szatmárcsekén nem az íróasztal magányossága, hanem az emlékkoszorúk szalagerdeje, ami a sokfelől érkezők igazi együvé tartozását mutatja. S a nagykarolyi képek közül talán az ablak mögötti és a tükörképben egymásra vetített idő – a „már” élő *Himnusz* tükörré válása, a múlt és a jövő szerves összekapcsolódása.

S ezeken a képeken nem is annyira a *Himnusz* Kölcseyje, mint inkább a *Himnusz* nemzete és a nemzet sorsa, a sors kérdései és a kérdésekre adandó válaszok sürgetése fogalmazódik meg. Ezt is köszönhetjük Tóth Istvánnak – köszöntve egyúttal Kölcsey *Himnuszát* és a *Himnusz* Kölcseyjét.

PUSZTAI GÁBOR

„Hollandul gondolkoztunk, de magyarul beszéltünk”

Emlékezés Tóth Miklós hágai magyar református lelkipásztorra

Életének 97. évében, 2022. július 20-án elhunyt Tóth Miklós, a Hágai Magyar Református Gyülekezet lelkipásztora. Tóth Miklós a második világháború utáni hollandiai magyar emigráció ikonikus alakja volt. Hollandiában sokat tett a magyar kultúráért, nyelvért és a magyar közösségért. Ennek elismeréseként 2001-ben Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetésben részesült, 2007-ben 1956-os szerepvállalásáért 1956-os emlékérmét, 2015-ben a hollandiai magyarságért kifejtett több mint 60 éve tartó áldozatos munkájáért Külhoni Magyarságért Díjat kapott. Tóth Miklósról emlékezve most közöljük a Hágában, 2020. február 5-én készült interjút.

– *Hogyan tudná röviden fölidézni családi gyökereit? S hogyan befolyásolta a származás személyes sorsának alakulását?*

– Apám Tóth Lajos, Szekszárdon volt református lelkész. Apám kilenc helyen volt segédlelkész, majd meghívták Szekszárdra. Nagyon szerette a gyülekezet, nekem még a mai napig jó kapcsolatom van velük. Ott születtem Szekszárdon, 1925-ben. A család 1955-ig élt ott, de én akkor már Hollandiában voltam. Apám kifejezetten Bereczky¹ ellenes lelkész volt. Természetesen ez azt jelentette, hogy semmi esélye nem volt. Nekem szerencsére emiatt nem volt semmilyen rossz tapasztalatom a tanulmányaim alatt. Én ugyanis 1943-tól Budapesten tanultam jogot. Eredetileg diplomata kartam lenni, de ez a háború miatt teljesen irreális volt. A jogot 1948-ban fejeztem be. Én voltam

¹ Bereczky Albert (1893–1966) református lelkész, a Dunamelléki Református Egyházmegye püspöke 1948–1959 között, országgyűlési képviselő. Az egyházi békemozgalom egyik vezetője, az Országos Békemozgalom és a Hazafias Népfront vezetőségi tagja.

az egyik utolsó hallgató, aki a Pázmány Péter Tudományegyetemen még az államosítás előtt jogi diplomát kapott. 1946-ban kezdtem el a teológiai tanulmányaimat.

– *Hogyan került Hollandiába?*

– Mivel a jogi tanulmányaim egy részét beszámították, 1949-ben végeztem a teológián, és néhány nappal az oklevelem kézhezvétele után, június végén már indultam is Hollandiába. Teológiai téren Hollandiának és Magyarországnak nagyon jó kapcsolatai voltak. Sebestyén Jenő, a dogmatika professzorunk ajánlott engem, és el is nyertem a holland szigorú református egyház (Gereformeerde Kerken) ösztöndíját. 1949. június 30-án este indult a Keleti pályaudvarról a vonatom. Emlékszem a kalauz csodálkozó arcára, mikor elővettem az útlevelemet. Akkoriban már szinte lehetetlen volt útlevelet kapni, de az egyháznak és az államnak volt egy megállapodása, hogy bizonyos számú teológus ösztöndíjas kimehetett nyugatra, Németországba, Svájcba, Amerikába. A kalauz velem szemben ült le és furcsa beszélgetést folytattunk:

- Hova megy?
- Amszterdamba.
- Miért?
- Tanulni.
- Mit tanul maga?
- Teológiát.
- Milyen teológiát?
- Református teológiát.

Az úton elbóskoltam, de mikor a vonat Győrbe ért, felriadtam, és egy kinyújtott kezet láttam magam előtt. A kalauz volt az. Azt mondta: „*Isten áldja, és sose jöjjön vissza!*” Megdöbbsentem. Akkoriban veszélyes volt egy ilyen mondatot kimondani. Én nem azzal a gondolattal jöttem ki, hogy Hollandiában is maradok.

Amszterdamban tanultam a Vrije Universiteit teológiát. Ez egy posztgraduális képzés volt és egy ilyen képzés addig tart, amíg az ember csinálja. Akkor több magyar ösztöndíjas is volt Amszterdamban: Hideg Lóránt, Tóth Péter, Kocsis Ilona, Végh József. Egész Hollandiában akkor összesen tíz magyar református teológus volt. Mivel a háború alatt nem jöhetett senki, az ösztöndíjat nem használták fel, és az halmozódott. Így aztán a háború után

többen utazhattak ki Hollandiába. Volt, aki maradt, de volt, aki visszament Magyarországra. Hideg Lóránt visszament, de nagyon nehéz élete volt. Nem akarta kiszolgálni a rendszert, és ennek meg is lettek a következményei. Lelkészként dolgozott, de majdnem éhen halt. Voltak, akik kint maradtak.

Amikor eldöntöttem, hogy én sem megyek vissza Magyarországra, próbáltam elhelyezkedni lelkészként – bárhol a világban. Próbálkoztam amerikai és holland állásokkal is, de nem ment. Nem kaptam lelkeszi állást. Ezért úgy határoztam, hogy holland jogi tanulmányokat fogok végezni. Felvettem egy kölcsönt, s abból finanszíroztam a tanulmányaimat. Mivel már volt egy magyar jogi diplomám, sok mindent beszámítottak, és másfél év alatt sikerült elvégezni a szakot. 1955-ben szereztem a Leideni Egyetemen jogi diplomát. Az európai házassági jogról írtam a diplomamunkámat. Ebben az időben voltak furcsa tapasztalataim. Egyszer beszéltem egy cég igazgatóhelyettesével, aki azt mondta nekem:

– Vegye tudomásul, hogy maga lehet bármilyen jó jogász, itt sosem fogja többre vinni, mint egy adminisztrátor.

– Miért?

– Mert maga magyar, és minden magyar fasiszta.

Megdöbbsentem, de csak sokkal később értettem meg, hogy miért mondta. Ez Rotterdamban volt, és az ottani emberek nagyon direkt módon kommunikálnak. Az egyik tárgyalási módszer az, hogy valami olyat mondanak a beszélgetőpartnernek, amivel nagyon megsértik a másikat, hogy kibillentsek az egyensúlyából. De a cél csak az, hogy megfigyeljék az illető reakcióját. Csak tesztelni akarják. Ezt akkor én még nem tudtam.

Végül egy biztosítónál kaptam állást, a *Nederlandse Lloyd*nál, és életbiztosításokkal foglalkoztam. A *Nieuwe Eerste Nederlandse* biztosító társaság 1960-ban igazgatósági titkárt keresett. Jelentkeztem az állásra. Itt az egyik előnyöm az volt, hogy beszéltem franciául. Megkaptam az állást. Nagyon jól éreztem magam, sokáig dolgoztam itt. Később az *Aegon*nak lettem az igazgatója. De mindezekon túl zajlott a magyar munka.

– *Mi volt a magyar munka?*

– Rögön, miután Hollandiába érkeztem bekapcsolódtam az akkor nagyon aktív magyar egyház életébe. A teológusokon kívül voltak még más magyarok is. Voltak, akik a 20-as években jöttek, voltak, akik a háború után a Hol-

land Indiákról érkeztek. A legfontosabbnak a Mikes Kelemen Kört tartom. Ezt a szervezetet 1951-ben alapítottuk, Tüski Istvánnal (1924–2010) és Kibédi Varga Sándorral (1930–2018). Tüski Istvánt nem lehetett eléggé dicsérni és neki hálásnak lenni. Rengeteg munkát végzett. Ő indította el például a magyar-holland kapcsolatok ápolását. Franekerben ő kutatta ki, hogy melyik épületben laktak a magyar diákok. Ő volt az, aki a megemlékezéseket szervezte.

– *Mi volt a Mikes Kelemen Kör célja?*

– Életben akartuk tartani a magyar szellemi életet. Magas szinten akartuk művelni a kultúrát. A felépítése olyan volt, mint egy egyetemi klubnak: volt egy elnök, egy pénztáros és egy titkár. A Mikes az egyik legfontosabb magyar kulturális szervezet volt Nyugat-Európában. A Mikes-tagok beilleszkedtek ugyan a holland társadalomba, de megmaradtak magyarnak. A holland környezet erre nagyon alkalmas volt. A hollandok ugyanis szívesen integrálják a társadalmukba a külföldieket, és a magyarok jól be tudtak illeszkedni abba.

A Mikes-körben ismerkedtem meg a feleségemmel is, Mária Magdolna Ubbens-szel. Ő félig holland, félig magyar. Az édesanyja magyar, az édesapja holland volt. Apósom Martinus Ubbens nagy sakkozó volt, a holland sakkválogatott tagja. Egyszer, 1922 körül, Brüsszel felé utazott a vonaton. Mellette a kupében két úr sakkozott, és nem bírt nem beleszólni a játszmába. Elkezdtek beszélgetni és kiderült, hogy az egyik férfi egy magyar, a feleségem nagypapja volt. Búcsúzáskor meghívta Ubbens-t magukhoz Magyarországra, amit persze annyira nem gondolt komolyan, de Ubbens igen. Ott ismerkedett meg egykori útitársa akkor 17 éves lányával, akinek azonnal megkérte a kezét. A lány először leérettségizett, utána kötöttek házasságot és Hollandiába költöztek. Ubbens papírnagykereskedéssel foglalkozott, Zutphenben laktak, a sakk csak hobbi volt.

Szóval a Mikesen találkoztunk és 1955-ben házasodtunk össze. Három fiúnk született, az első, Marcell 1956-ban született és pszichiáter lett, 1957-ben született András, ő közgazdász, Flóris, a legkisebb pedig programozó. Számítógépekkel foglalkozik, de én nem értem, hogy mit is csinál tulajdonképpen. Ők teljesen beolvadtak a holland társadalomba. Magyarul nem is beszélnek, és ez az én hibám, mert akkor nagyon sötéten láttam a jövőt.

– *Milyen volt a kapcsolat a Hungária Klubbal?*

– A Hungária Klubot már 1929-ben megalapították, ők kifejezetten a szórakozásra koncentráltak. Kedélyes esteket, bálakat szerveztek. A magyar bál nagy eseménynek számított Amszterdamban. A Hungária Klub kevésbé volt értelmiségi tömörülésnek tekinthető, ott mindenféle háttérű ember volt.

– *Számítottak a felekezeti különbségeket?*

– Nem. Soha nem volt téma, hogy valaki a Mikesben református vagy katolikus, vagy más felekezethez tartozik. A magyar kultúra állt a középpontban. A tanulmányi napok volt a legfontosabb esemény. Ezt 1959-ben kezdtük. Tulajdonképpen ezek nem is napok, hanem hetek voltak. Előadások és ahhoz kapcsolódó viták, beszélgetések. A mai napig is minden hónapban van egy Mikes-délután, amikor van egy előadás, utána egy vita.

1956-ban, mikor több ezer magyar menekült érkezett, a Mikes tagsága is felduzzadt. Akkor érkezett Hollandiába Gábor Dzsingisz (1940) is, aki később politikai karriert futott be. Kezdetben nem vett részt a magyar munkában, ő akkor még középiskolás volt. Már korán érdeklődött a politika iránt, CDA-tag² lett ő is, mint én. Dzsingisz a Lubbers kabinetben volt földművelésügyi államtitkár.³

– *Volt még valamilyen magyar szervezet?*

– A Szent Borbála Egyesület volt az első, amit magyar bányászok alapítottak 1924-ben Limburgban, és 1956-ban vagy 57-ben szűnt meg. Velük nagyon kevés kapcsolatunk volt.

– *Akkoriban szolgált ön lelkészként?*

– Nem. Akkor még nem. 1957-ben alapítottuk a Magyar Protestáns Keresztény Lelkigondozói Szolgálatot. Polgár Kornél, Tüski István, Budavári Gábor nagyon fontos szerepet töltött be, a katolikusok egyik fontos embere volt. Tánczos Ottó is a katolikus részről játszott jelentősebb szerepet a Mikesben. Éveken keresztül vezetőségi tag és elnök is volt. A Magyar Federációban is fontos szerepe volt. Ez a szervezet fogta össze az összes hollandiai magyar

² CDA (Christen-Democratisch Appèl) – a holland kereszténydemokrata párt rövidítése

³ Gábor Dzsingisz 1990–1994 között volt földművelési államtitkár.

szervezetet, a Hungária Klubtól a Mikesig. 1957-ban alapítottuk. Akkor jelent meg Hollandiában az alapítványokról szóló törvény, ami ezt lehetővé tette.

– *Mikor döntötte el, hogy nem megy vissza Magyarországra?*

– 1950–51-ben. Mi igyekeztünk a magyar követséggel megőrizni a jó kapcsolatot. Olyan helyzetet akartunk teremteni, amivel nem akadályozzuk meg más magyar teológusok kiutazását. Gyakorlatilag én voltam az utolsó református teológus, aki hivatalosan utazott ki ösztöndíjjal Hollandiába, mindenféle politikai feltétel nélkül. Utaztak ki utána más teológusok is, Svájcba vagy Németországba, de tudtuk, hogy ők kémek voltak. Beszervezte őket a magyar titkosszolgálat. Másképpen egyszerűen nem lehetett kiutazni.

De hogy mi is volt az a konkrét esemény, ami arra készítetett, hogy maradjak? Közölünk, református teológus ösztöndíjasok közül Kocsis Ilona visszament Magyarországra. Kikísértük és elbúcsúztunk tőle az Amszterdami állomáson. Éppen két hónap múlva egy református egyházi lapban megjelent az első oldalon egy nagy interjú vele, amiben leírta, hogy milyen rettenetes élete volt Hollandiában. Ebből számomra teljesen világos volt, hogy nem szabad visszamennem. Mi ismertük őt, tudtuk, hogy ugyanúgy gondolkodik, mint mi. Tisztában voltunk vele, hogy a cikket nem ő írta, hanem erre kényszerítették, kihasználták. Tudtam, ha visszamegyek, akkor ez vár rám is a diktatúrában. Anyámtól is kaptam egy levelet, amiben virágnyelven leírta, hogy otthon már más szelek fújnak. Világos volt, hogy a szüleim sem akarták, hogy visszamenjek.

– *Érte emiatt atrocitás a szüleit?*

– Apámat igen, de ő különben is Bereczky ellenes volt. Szóval félreállították, de szerencsére egy Duna-menti kis faluba, Bogyiszlóra meghívták lelkésznek, ott szolgált, onnan is ment nyugdíjba. Az öcsém, Lajos, aki öt évvel fiatalabb, mint én, jogot végzett. 1956-ban éppen egy fél éve volt ügyvéd, mikor kitört a forradalom. Felkérték, hogy legyen a szekszárdi forradalmi bizottság elnöke. Elvállalta. A forradalom leverése után bíróság elé állították, halálbüntetést kért rá az ügyész, de másodfokon nyolc évre ítélték. Amnesztiával 1961-ben szabadult. Én vásároltam neki egy lakást, és az Országos Széchényi Könyvtárban kapott állást, ahol a kötelempéldányokat regisztrálta a rendszerváltásig. 1990-ben újra ügyvédként kezdett dolgozni.

– *Mikor kezdte Hollandiában a magyar lelkeszi szolgálatot?*

– A hágai magyar református gyülekezetet én szerveztem meg még a hatvanas években. Háromhavonta egyszer tartottam kétnyelvű istentiszteletet a Kloosterkerkben. Kezdetben egészen kicsi volt a gyülekezet. Nem szabad elfelejteni, hogy azokat a károkat, melyeket a kommunista diktatúra okozott Magyarországon az egyházban, Hollandiában a jólét okozta. Az emberek elfordultak az egyháztól. Volt olyan alkalom, hogy mindössze ketten voltak az istentiszteleten. Még mostanság is tartok istentiszteletet, de már csak évente egyszer.

– *A magyarországi református egyházzal volt kapcsolata?*

– Nem. Semmi. Én úgy gondolkoztam, mint apám. A kommunista, állami befolyás alatt álló egyházzal én nem akartam kapcsolatot tartani. Tüski István teljesen máshogy állt hozzá ehhez a kérdéshez. Ő a maximumot akarta nyújtani Magyarországnak. Emiatt az emigráción belülről érték is támadások Pistát. Mi a Mikesen belül követtük ezt az irányt, amit ő egyházi vonalon vitt. Mi a Mikesen keresztül mindenkivel kapcsolatot tartottunk. Nálunk nem volt téma a politika. Nem is tudtuk egymásról, hogy ki milyen irányultságú, ki melyik pártra szavaz. Ebben a kérdésben teljesen hollandul gondolkoztunk, de magyarul beszélünk.

Ennek a nyitottságnak persze az is volt a következménye, hogy bekerültek olyanok is közénk a Mikesbe, akik kémeek voltak, rólunk jelentettek. Ezt sejtettük akkor is, de egyszerűen nem érdekelt bennünket. Abból indultunk ki, hogy mindenki olyan, amilyen. Nem érdekelt minket, ha valaki a magyar állami vonalat követte. Mi egy holland szervezet voltunk, ez adta a függetlenségünket, a szabadságunkat.

Én otthon éreztem magam Hollandiában. Immár több mint hetven éve élek itt, nekem ez az otthonom.

BEREK SÁNDOR

Cigányzenészek és cigányzene a Vasárnapi Ujságban 1889 és 1896 között (III.)¹

A cigányzenészek és a cigányzene reprezentációi 1889 és 1896 között

1889

1889. január 6-án adta közre a *Vasárnapi Ujság* Wlislócki Henrik *Az erdélyi sátoros cigányok karácsonyi és új-évi szokásai* című tanulmányát. Ebben Wlislócki több szokásrendhez kapcsolódó népdalt közölt.²

1889. január 13-án a *Levél Magyarországból. (A nemzetközi cigány-tudós társaság elnökének levele.) Budapest, 1888. nov. 5.* című úti beszámoló jelent meg. „Itt valóban cigány országban vagyok – otthon sem készíthetnék jobban tanulmányokat olvasóink számára.”³ Charles G. Leland több történetet megosztott magyar cigányzenészekkel való kapcsolatáról. „Első tapasztalatom Bécsben volt, hol megérkeztem után való napon meglátogattam a Csárdás kávéházat a Práterben, hol esténként cigány-banda szokott játszani. Két évvel ezelőtt voltam utolszor itt, s így azt gondoltam, hogy elfelejtettek már. But aduro – korántsem. Midőn a főpinczér belépett, hangosan elkiáltotta magát: »Pané Léland!« Egy cigány jött velem, ki a cigány istenhozottak egész forró özönébe tört ki, s egy pillanat alatt ott ültem már az asztalnál még tizenégy fajbelijével: hogy honnan jöttek elő, ha csak a föld alól nem emel-

¹ A DRHE 2022. április 27-én rendezett *Scientia ac Educatio* konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett, módosított változatának folytatása, a tanulmány befejező része. (Az előzőek: A cigányzenészek és a cigányzene reprezentációi 1867 és 1880 között. *Mediárium* 2022/1., 55–85.; A cigányzenészek és a cigányzene reprezentációi 1881 és 1888 között. *Mediárium*, 2022/2–3., 57–86.)

² DR. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok karácsonyi és új-évi szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 1. sz. (1889. január 6. 12–13.)

³ LELAND, Charles G.: Levél Magyarországból. (A nemzetközi cigány-tudós társaság elnökének levele.) Budapest, 1888. nov. 5. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 2. sz. (1889. jan. 13. 31.)

kedtek ki, elképzelni sem tudom; minden ember előtt állott egy fél liter sör, s mindnyájan boldogságtól sugároztak, hogy a *romano ráj* (czigány ur) megérkezett. Nem gondoltam volna, hogy így emlékeznek reám! Egy derék, tisztességesen öltözött czigány ült mellettem, ki mint egy más banda primása látogatóban volt jelen. Két angol dalt dudolgatott. »Emlékszik-e rájuk? – kérdezte tőlem – ön két évvel ezelőtt énekelte el nekem.« Csak egyszer daloltam el nekik, s a bandája azonnal utána játszott és »manet altamente« (megmaradt emlékekben). Jellemzi a magyar czigányokat, hogy a mit oly könnyen vesznek fel, mint a viasz, azt olyan tartósan, erősen megőrzik, mint a márvány.”⁴ A levélben Leland beszámolt arról, hogy közös könyvet készülnek kiadni Herrmann Antallal. „Herrmann tanár gyűjtötte össze először és egyedül az igazi czigány dallamokat és énekeket s szándékunk e gyűjteményt közösen kiadni, az ő német s az én angol fordításommal. Mert meg kell jegyezni, hogy nem minden dal igazi czigány ének, mit a zeneműkereskedők mint czigánydalt, Zingara, Zigeuner vagy Gypsy-dalt adnak ki. Czigányoktól hallottam nem egy alkalommal, hogy ők semmi feltétel alatt sem játszanák vagy énekelnék el a *gadsi* (nem czigány) előtt azt, mit nekem eljátszottak vagy elénekeltek. Egy magyar uri ember, ki egész életén át szerette a czigányzenét, még nagyobb barátja lett annak, miután kedvelt, igazi eredeti czigány dalaik közül hallhatott néhányat. S ez utóbbiakból szedte össze Hermann tanár jeles gyűjteményét.”⁵

1889. február 17-én a *Halálozások* rovatban közölték *Bunko Ferenc...* címmel a czigányprimás halálhírét. Nekrológia szerint „[a]z elhunyt derék primás a harminczas években legkedvesebb muzsikusa volt Kossuth Lajosnak s 1839-ben Pozsonyban nem volt nála hiresebb czigány. Tűzzel huzta még a koronázáskor is. Hét évvel ezelőtt Londonban járt s ekkor Joachim, a híres hegedűművész hazánkfia, a ki épen ott hangversenyezett, e szavakkal mutatta be a királynőnek: »Ez az öreg a legjobb magyar czigány-muzsikus!« Bunkó haláláig büszke volt e kritikára s arra a sok dicséretre, melylyel Viktoria királynő játékát elhalmozta.”⁶

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Halálozások. Bunko Ferenc... *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 7. sz. (1889. február 17. 118.)

1889. február 24-én arról adtak hírt *Magyar népzeneész...* címmel, hogy „a cigány és dilettáns zenekarok érdekeit szolgálni kívánó havonként megjelenő lapot indítottak Klökner és Schoss zeneműkereskedők, Csengeri Gyula szerkesztésében.”⁷

1889. május 26-án szintén egy úti beszámolót közöltek *Jókai Debreczenben* címmel. „Koszorus írónk, Jókai Mór e hó 19-én Feszty Árpád festőművésszel és ennek nejevel, Jókai Rózával, továbbá báró Mednyánszki László festőművésszel együtt Debreczenbe utazott, hogy az »Osztrák-magyar monarchia írásban és képen« című irodalmi vállalat érdekében a város egyes nevezetességeit megtekintse, s a művészek az érdekesebb dolgokat s a tipikus alakokat lerajzolják. [...] A fényképészek lefényképezték még a birka-usztatást, a gulyát, a ménest, több csoportos képet (a csikósokat lóháton) de bizonyára legérdekesebb lesz az, mely lopva készült, s mely azt a jelenetet örökíti meg, mikor Jókai a borivó asztal mellett a csikósok közé telepedett le, s egy szál cigány hegedűje mellett együtt koczíngatott velük. [...] Az ebéd alatt a hortobágyi csárda egyetlen cigányja, Rimóczi Lajos huzta a keservest, úgy a hogy csak tudta. A csikósok, a kiket a társaság ebéd-utánra rendelt a csárdába, pompásan tánczolták rá a kopogóst. Ebéd után kezdődött az igazi multság. Ünnepe volt csaknem az egész hortobágyi személyzetnek. Ott ittak, danolásztak, tánczolták a csárdában, míg a festők egymásután rajzolgatták a tipikus alakokat könyvecskéikbe.”⁸

1889. július 14-én jelent meg *A magyarok Párisban* című tudósítás, melyből megtudjuk: egy 850 főből álló magyar társaság megtekintette a párizsi kiállítást. Ezután előbb a magyar csárdában, majd a sajtópavilonban cigányzene szórakoztatta őket. A néhány nap múlva a tiszteletükre tartott városházi ünnepélyen pedig egy cigányzenekar játszotta el a Marseillaise-t.⁹

Szintén 1889. július 14-én számolt be az újság *Magyar zenészek győzelme Párisban* címmel arról, hogy Párizsban nemzetközi zenészversenyt tartottak. „A zenészverseny programja »pittoreszk zene« címet viselt, a mi alatt Párisban mindennemű népies zenét értenek, melyet oly hangszereken játszanak, milyeneket a rendes zenekarokban nem használnak. A zenészversenyen

⁷ *Magyar népzeneész... Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 8. sz. (1889. február 24. 131.)

⁸ Jókai Debreczenben. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 21. sz. (1889. május 26. 341.)

⁹ A magyarok Párisban. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 28. sz. (1889. július 14. 456.)

szerepeltek breton dudások, provencei flótások, és tamburások, olasz mandolinisták és gitározók, román siposok és szerb zenészek. Mindezek közül azonban egy sem tett akkora hatást, mint a magyar cigány-zenészek muzsikája. [...] A czimbalom versenyben az első díjat Csiga János nyerte, a másodikat Kovács Dezső és Hona Budapestről. A zenekar versenyben az első díjat Fehér Poldi cigány-bandájának ítelték oda, a második díjat egy francia zenekar, a harmadikat a magyar hölgyzenekar, a negyediket Patikárus cigány-bandája kapta. A nemzetközi tiszteletdíjat szintén Fehér Poldi zenekara nyerte el.”¹⁰

1889. augusztus 14-én a lap *Régi magyar dalok egy párisi könyvtárban* címmel írt egy, a magyar zene szempontjából fontos kézirat megtalálásáról. „Az irodalmi régiségek és nyelvek szenvedélyes bújára, az öreg Podhorszky Lajos akadémiai tag, ki folyvást Párisban él, egy nevezetes leletéről értesítette József főherceget, [...] hogy] a párisi »nemzeti könyvtár«-ban rátalált egy tizennegyedik századi vaskos kéziratra, melyben magyar nemzeti dallamok gazdag gyűjteménye van, előbbi időkből, semmint a cigányok Magyarországra kerültek. E könyvtári lelet tehát nagybecsű, ha az ódon hangjegyeket jól meg tudják fejteni. Ez az öreg bűvár szerint nehézséggel jár, de nem legyőzhetetlen. Hozzáfogott a megfejtéshez ő maga s reméli, hogy boldogul vele.”¹¹

1889. szeptember 29-én adták közre *A cigány-zenekar párisi koszoruja* című beszámolót. A párizsi kiállítás pittoreszk-zene versenyén Fehér Poldi szegedi cigányzenekara nyerte az első díjat, amely egy kétezer frank értékű arany babérkoszorú. „A primásnak azonban meggyűlt a baja e koszorú miatt. Bandája azt kívánta, hogy szedjék szét a koszorút és osztozzanak meg rajta, hogy mindenkinek jusson egy-két aranylevél. Fehér Poldi nem akart erre ráállni s a koszorút elküldötte a szegedi polgármesternek azzal a kérelemmel, helyezze addig őrizet alá, míg a zenekar hazaérkezik s azután a polgármester határozzon felette. Fehér Poldi annak a nézetének ad kifejezést, hogy leghegyesebb volna a koszorút Szeged város muzeumában emlékül elhelyezni.”¹²

¹⁰ Magyar zenészek győzelme Párisban. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 28. sz. (1889. július 14. 457.)

¹¹ *Régi magyar dalok egy párisi könyvtárban*. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 31. sz. (1889. augusztus 4. 504.)

¹² *A cigány-zenekar párisi koszoruja*. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 39. sz. (1889. szeptember 29. 637.)

1889. október 27-én jelent meg hír *Síremlék Rácz Palinak* címmel. „A hires cigány primásnak díszes síremléket fognak állítani. A fiatal Rácz Pali, a ki az öregnek utódja a cigány primásságban, fölkeri a vidéki bandákat, hogy édes atyja síremléke javára rendezzenek hangversenyeget, vagy gyűjtéseket.”¹³

1889. november 10-én *A Magyar Néprajzi Társaság alakuló közgyűlése* címmel arról tudósítottak, hogy „[a] magyarországi néprajzi társaság két évi előmunkálat után végre megerősített alapszabályai alapján megtarthatta első alakuló közgyűlését, okt. 27-én d. e. az akadémia Kisfaludy termében.” A társaság védnökéül József főherceget kérték föl, majd a választmány november 2-ai első ülésén döntöttek arról, hogy hivatalos közlönyüket még novemberben elindítják, és szerkesztőnek Réthy László etnográfust kérik fel. „Az elnöknek az alapszabályokra hivatkozó előterjesztésére *Hermann Antalt* felkérték, hogy az egész világ szakköreiben elterjedt és elismert szakközlönyében havonként egy ívet szánjon arra, hogy a társaságot a külföld előtt képviselve nem magyar nyelven közölje a társaság hivatalos közleményeit és ismertesse működését. [...] – *Czigány szakosztály*: elnök: József főherceg Ő fensége, helyettese: dr. P. Thewrewk Emil, szakelőadó: Hermann Antal.”¹⁴ Az 1899. november 24-ei tudósítás szerint a Magyar Néprajzi Társaság november 16-án tartotta az Akadémián nyilvános első felolvasó ülését. Ezen Thewrewk Emil mutatta be József főherceg tanulmányát a cigányokról, amelyet az *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* című történelmi, földrajzi és néprajzi kiadvány magyar része számára készített. Mint írják „[m]indenesetre sajtószerű jelenség, hogy míg a Csendes-Oceán félreeső szigetein lakó népekről is már rég óta bő felvilágosításokat kaptunk, addig a közelünkben élő s a civilizáció mindent lecsiszoló hatása alatt bizonyára nem sokára eredetiségében csökkenő cigányokkal csak ujabban foglalkozik a tudomány nyelvészeti és ethnographiai szempontból. S hogy e téren mennyire uttörő s mily nagy érdemeket szerzett magának József főherceg, az eléggé ismeretes.”¹⁵

¹³ Síremlék Rácz Palinak. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 43. sz. (1889. október 27. 706.)

¹⁴ A Magyar Néprajzi Társaság alakuló közgyűlése. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 45. sz. (1889. november 10. 735–736.)

¹⁵ József főherceg a cigányokról. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 47. sz. (1889. november 24. 770–771.)

1889. december 8-án adták közre *A párisi világkiállítás és a magyar zene.* (Eredeti levél.) Páris, 1889. november. című beszámolót. A magyar zenét Párizsban egzotikus különlegességnek tartják, „mint azt egy Franciaországban csak az imént megjelent, igen szép kiállítású hangjegy-füzet legjobban bizonyítja, mely »*Les musiques bizarres á l' Exposition*« (A bizarr zenék a kiállításon.) cím alatt zenénket az anamitáké, persáké, tonkiniaké mellett szerepelteti.”¹⁶ Bertha Sándor szerint egzotikus benyomást kelt, hogy a Zeneakadémián külön tantárgy a magyar zene. „Ha ez nem volna bizarr, fiatal zenészeik megelégedhetnének a rendes zeneszerzés-tanokkal, mint megelégszik a francia, a német, az olasz tanuló; ha nem volna bizarr, nem irnának ki pályázatokat a magyar zene elméletének meghatározására. Egyébiránt igazában csak respektusból beszélünk magyar zenéről. Bezzeg Lisztjük, kinek pedig még életében oszlopot emeltek, nem tartotta annak, hanem cigánynak s igaza is volt, mert a cigánynál van meg a hagyomány, tőle ered a divat, őt utánozzák tanult szeneszerzőik is. Már pedig, hogy a cigány exotikus, azt csak meg fogják engedni.”¹⁷ Ennek következtében a magyar zenét azonosítják a cigányzenével, Liszt pedig nem tett egyebet, mint megfogalmazta és közvetítette ezt az elképzelést.

1890

1890. március 30-án közölte az újság a *Czigány-hangverseny* című tudósítást. „A pesti jótékony nőegyesület javára márcz. 25-ikén tartották meg a vigadó termeiben a cigány-hangversenyt.”¹⁸ Az egyesület „[a] legjobb cigányzenekarokat léptette föl. [...] Rácz Pali, Radics, Berkes, Bunkó és Banda Marczy bandái jelentek meg az emelvényen s ők játszották végig a tizenkét számból álló programot, melyben a magyar népdaltól az opera-zenéig volt minden, ami szép s fülnek tetszetős. Az öt banda együtt játszott a Rákóczy-indulót, majd külön-külön vetekedtek a közönség elismeréséért. A primások közül különösen Rácz Pali, meg Banda Marczy tűnt ki, a ki Váczról csak az imént költözött át Budapestre. A szebbnél szebb magyar népdalokat, a cigányok

¹⁶ BERTHA Sándor: *A párisi világkiállítás és a magyar zene.* (Eredeti levél.) Páris, 1889. november. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 49. sz. (1889. december 8. 805–806.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ *Czigány-hangverseny.* *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 13. sz. (1890. március 30. 212.)

tüzes játékában, igazi élvezettel hallgatta a közönség, mely ugyancsak zajosan tapsolt minden szám után.”¹⁹ (Az alábbi kép *Banda Marczit örökíti meg* A budapesti cigányzenekar-vezetők című összeállításban.²⁰)

1990. május 11-én tette közzé a *Vasárnapi Ujság* Bartalus István *Nyílt levél Káldy Gyula urhoz, »a régi magyar zene kincsei« gyűjtőjéhez és átírójához* című zenekritikai értekezését, amely a magyar zene és a cigányzenészek kapcsolatát tárgyalta Káldy munkájához kapcsolódva. „A történelmi hűséget illetően

van egy pár észrevételem. A gyűjtemény minden számát nem levén időm összehasonlítani a legrégebb, s tehát autentikus füzetekkel, csak kettőről szólok: a 4-ikről (*Bercsényi nótája*), s a 23-ikről (*Primatialis nóta*). A nevezett füzetekben *Bercsényi nótáját* nem láttam, a frissét azonban közli Mohaupt gyűjteményének első füzete. Történelmi szempontból az ön dallama ezzel főleg a záradékokban nem egyezik egészen. Ön valószínűleg későbbi cigányok után másolta, s ezek tele vannak variánsokkal; de a régebb kiadások hitelesebbek, s csak is a legrégebbek lehetnek mérvadók. A Mohaupt-féle záradékok a régebb időket jobban jellegzik. A mi a szerzőséget illeti: úgy szerepel, mint Bihari szerzeménye. Ha ez áll, úgy Bercsényi korára nem vonatkozhatik, ellenben mint szerző maga Bihari is elnevezhette Bercsényi nótájának. Czigányaink az effélékkel úgy szólva hagyományosan visszaéltek, anynyira, hogy a történelemnek épen semmi szolgálatot nem tehetnek. Főleg a pohárhevítette hazafiságot ma is jól meg tudják adóztatni a régi nótákkal. A hetvenes évek folyamán Ság

hi

¹⁹ Uo.

²⁰ A kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 5. sz. (1896. február 2., 73.)

Balog Jancsi kész volt jó pénzért Vak Béla nótáját is előadni. A *primatialis magyar* szintén modern változatokban különbözik az eredetitől, s főleg a lassu lemenő létrazaradékát felmenővé változtatja. Ön szerint a cigányok ezt a nótát ma úgy játszzák, mint Bihari kesergőjét. No, ha ez kesergő, úgy a legtisztább verőfényes napot is mondhatják setétnek.”²¹ Bartalus különbséget tesz a nóta és a dal között. Gondolatmenetében azt bizonyítja, hogy a régi magyar zene szerzői között nem voltak cigányok. „Még csak néhány szót a nóta és dal fogalmáról. Ön helyesen különbözteti meg a kettőt, s mondhatta volna még, hogy a nóta csak hangszeres, a dal pedig szöveges zene volt. A nóta és kóta (magyar ember szerint kotta) latin születésű két ikertestvér azokból az időkből, mikor Európa zenetudósai latin nyelven szoktak írni. A quotából nálunk kóta lett, s a hangjegy-értékekre vonatkozik, a nóta pedig általában a hangírásra. Calepinus a *notarius* szót magyarul is notáriusnak írja; s a jegyzőt századunk első felében is így nevezték. Páriz Pápainál már megtaláljuk a mi nótánkat: *nota musica*, azaz ének nótája. Kezdetben csak a terjedelmesebb és szétágazóbb tánczenét szokták nótázni; s ez kétségbe nem vonható adat arra, hogy cigányainknak az ilyen zene szerzéséhez semmi köze nem volt. A dal tisztán népdalt jelent.”²²

1890. augusztus 31-én adta közre az újság a »*Kalotaszeg*«... című tudósítást. Ezzel a címmel „heti lap indult meg Bánffy-Hunyadon, melynek szerkesztője Bölöni László, fődolgozótársak pedig Gyarmathy Zsigáné és Hermann Antal. Kalotaszegnek, a magyarság e szigetének s néprajzilag oly érdekes vidékének érdekeit képviseli, éberen óhajtja tartani és fejleszteni a környék szoros együvé tartozását, az érdekközösség érzetét és tudatát, a hazai közvéleményt pedig értesíteni Kalotaszeg ügyeiről.”²³ A lapban „Hermann Antal több cigány dalt és ethnografiai adatot bocsátott közre.”²⁴ A néprajzi kutatásokban megkülönböztették egymástól a cigányzenét és cigányok zenéjét, és a néprajzi gyűjtőmunka az utóbbiakra irányult.

²¹ BARTALUS István: Nyílt levél Káldy Gyula urhoz, »a régi magyar zene kincsei« gyűjtőjéhez és átírójához. *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 19. sz. (1890. május 11. 301.)

²² Uo.

²³ »*Kalotaszeg*«... *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 35. sz. (1890. augusztus 31. 569.)

²⁴ Uo.

1890. szeptember 14-én jelent meg a *Főhercegi ajánlólevél egy cigányprimásnak* című híradás. „József főherceg kedvelt cigányzenekara, Piros Józsié, mely a nyáron is a Margit-szigeten játszott, külföldi körútra indul. Ez

alkalomból a főherceg cigány és magyar nyelven kiállított ajánló levelet adott neki.”²⁵ Az ajánló levelet közzétette az újság. Ebben a főhercegi patrónus a primást kitűnő művésznek és becsületes, művelt és megbízható embernek tartja, továbbá megengedi neki, hogy a zenekara a József főherceg magyar cigánybandája címet használja.²⁶

*Piros Józsiéről készült fotó A budapesti cigányzenekar-vezetők sorozatban*²⁷

1891

A *Vasárnapi Ujságban* 1891. október 25-én a *Halálozások* rovatban *Rácz Pál* címmel közöltek egy gyászírt, miszerint eltávozott közülünk a „cigányprimás, a magyar cigány zenészek Nestora, százket éves korában, ki a másik híres néhai Rácz Pálnak is mestere volt, s ki még most is kitűnő rendben tartotta a bandáját, valamint gazdaságát is Alsó-Esztergályoson.”²⁸ Tehát Rácz Pál a halálát megelőző időszakban nemcsak cigányzenész, cigányprimás, hanem egyben gazdálkodó földbirtokos is volt.

²⁵ Főhercegi ajánlólevél egy cigányprimásnak. *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 37. sz. (1890. szeptember 14. 602.)

²⁶ Uo.

²⁷ Forrás: *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 5. sz. (1896. február 2. 73.)

²⁸ Halálozások. Rácz Pál...*Vasárnapi Ujság*, XXXVIII. évf. 43. sz. (1891. október 25. 706.)

1892

1892. január 17-én adták közre a *Népélet az osztrák és a magyar fővárosokban. Egy amerikai lap furcsaságai a magyarokról* című ismertetést. „A *New-Yorkban* megjelenő és a világ minden részében sok ezer példányban elterjedt *Harper*-féle illusztrált havi füzetek januári számában valami *Wilhelm Singer* nevű uri ember számos képpel ellátott hosszabb cikket közöl az »Osztrák-Magyar monarchia fővárosainak népeletéről.«²⁹ A füzetekben közölt írás a magyar fővárost a civilizált világ részeként mutatta be: „Budapest szellemi élete, [...] kielégítő, mi onnan is kitűnik, hogy egy olyan zseniális és teljesen modern szellemű ember, mint *Moritz Yokai* ott lakik. Vannak Budapesten egyetemek, akadémiák és konzervatóriumok, s így a város nem fekszik a világ szellemi áramlatának határán kívül, de azért az irodalmi klikkek unalmas czivakodásai itt csak ritkán észlelhetők.”³⁰ Ugyanakkor heterosztereotípiák sorozatával érzékeltette a magyar városi életforma jellegzetességeit, többek között a cigányzenével és a *Cigány zenészek* című képpel. „A végtelen felületességgel irt közleményből azt vesszük ki, hogy a nálunk keresztülutazó idegenek nagyobb része Budapestet csakis a »Hungária« vagy az »Angol királynő« szállodák tájékán szemlélhető oldaláról itéli meg. Czigányzene az udvaron, »gollasch« és »perkelt« mint ételek az étlapon, ezekhez erős bor, mely a paprika maró ízét némileg lemossa. A *csárdást* valamely rossz kép után ép úgy ismerteti, mint a *magyar mágnást*, kinek alakját valahol egy dorottya-utcai szabó kirakatában láthatta. A csárdás főjelleget a cikkiró a »jai« felkiáltásban találja, midőn a tánczos kezével fejéhez kapva sarkantyus bokáját összeüti.”³¹

1892. május 29-én *Fonográfból álló zenekart...* címmel jelent meg egy rövid hír arról, hogy fonográfot „alkalmaztak nemrég Menlo-Parkban, hol Edison neje adott bált. Elég jól hangzott a zene, de még sem volt oly zajos, mint a cigány zenekar.”³² Ennek az új technikai eszköznek az elterjedése a cigányzenészek megélhetési lehetőségeit veszélyeztette és szűkíthette.

²⁹ *Népélet az osztrák és a magyar fővárosokban. Egy amerikai lap furcsaságai a magyarokról. Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 3. sz. (1892. január 17. 50.)

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² *Fonográfból álló zenekart... Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 22. sz. (1892. május 29. 376.)

1892. szeptember 4-én *Amerikai nő Magyarországon – velocipéden* című cikk a *The Illustrated London News* sorozatát idézi, mely közölte Elisabeth Robins Pannel asszony uti leírását »Berlin to Budapest on a bicycle« (Berlintől Budapestig velocipéden) cím alatt. Az e héten megjelent közleményben a vállalkozó amerikai nő érdekes utazásának magyarországi részét mondja el s két eredeti rajzot is közöl: egy kis vázlatot Esztergomról (»Gran« aláírással) s egy élénk rajzot, melyen egy magyar falu lakosai láthatók, a mint a velocipéden utazó nő szokatlan látványára össze seregelnek. Utazása Bécstől Pozsonyon és Győrön át Esztergomig velocipéden s innen Budapestig gőzhajóval történt.³³ Az utazók előzetes várakozásaitól eltértek a tapasztalataik: „Azt hittük, hogy nagyon is keleties és miveletlen ország, csupa cigány, teve és Attila-féle vad teremtések, de csalódtunk föltevésünkben.”³⁴ A gőzhajón a Monarchia népei között ott találjuk a cigányokat, a zenészcigányokat is, egy nyugat-kelet oppozíció keretében elhelyezve: „A hajó első osztályu fődélzetén már nyugaton voltunk, a fekete kabátos s párisi kalapos Európában. A második helyen sok mindenféle a keletre emlékeztetett. Széles karimájú kalapos tótok hosszú hajjal; szerbek, törökös fezen s bő, vörös bugyogóban; ezek közt egy cigány fiu mélabús hangokat csalt ki rossz hegedűjéből. Estefelé a sík vidéket szelid hegy-lánczok váltották fel s midőn végre a nagyszerű láncz hid alatt elsurranva, parthoz értünk, Budapest fényesen kivilágított utczái egy modern város képét tüntették elénkbe.”³⁵

1892. szeptember 25-én jelent meg *A Kossuth-ünnep Budapesten* című tudósítás. Ez a Kossuth-kultusz megnyilvánulásait mutatta be: „Kossuth 90-ik születésnapját megünnepelték az ország minden részében, s kegyelettel elevenítették föl a nagy ember tetteit az újabb nemzedékek előtt, melyek már a történelemből merítették az iránta való tiszteletet. Egy történeti alak kultusza hatotta át e hó 18-ikán és 19-én az egész országot. A főváros lakossága nagy körmenettel és népgyűléssel az első volt az ünneplők közt.”³⁶ Ennek

³³ Amerikai nő Magyarországon – velocipéden. *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 36. sz. (1892. szeptember 4. 619.)

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ A Kossuth-ünnep Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 39. sz. (1892. szeptember 25. 665.)

részesei voltak a magyar cigányzenészek is: „Az egyesületek, ipartestületek egymásután jelentek meg a szökő-kút körül, s a rendezéssel megbizottaknak elég feladat jutott, hogy annak sora szerint állítsák föl a testületeket, közbe a cigány zenekarokat, melyek önként ajánlották föl, hogy játszani fognak.”³⁷

1892. december 11-én a Magyar Néprajzi Társulat üléséről adtak közre tudósítást, *Káldy Gyula* címmel. „Régmúlt idők elfeledett hangjainak megszólaltatására vállalkozott nem régiben az a művész-társaság, mely a Magyarországi Néprajzi Társulatnak f. é. márcziusi felolvasó ülésén *Káldy Gyula* vezetése alatt a Thököly Imre, Rákóczi Ferencz korának és az utánuk következő időknél ismert, vagy jobban mondva fenmaradt dalait, nótáit mutatta be.”³⁸ Káldy szerint a magyar zenészcigányok voltak azok, akik megőrizték a magyar népdalkincset. „Nagy érdeme Káldynak, hogy az idegen temérdekségek vak imádatával s a megdermedt hétköznapi közönnyel szemben fölismerte a nép ajkán élő dalok értékét, fölismerte és megrögzítette azokat a veszendő becses dallamokat, melyeket egyik cigány a másiknak adott át hegedűjével.”³⁹

1893

1893. június 11-én tudósítottak *József főherceg a Hortobágyon* címmel arról, hogy a főherceg meglátogatta Debrecent és a Hortobágyot.⁴⁰ Cigányzenészekkel már az első napon, debreceni szálláshelyén találkozott. „Az első nap délutánján megnézte a Nagy-erdőt, az épen ott mulató növendék-lánykák majálisát, este tért vissza a Bika-vendéglőbe, hova mindig szállani szokott. Vacsora alatt a Rácz Károly egész zenekara huzta volna, de a főherceg csak egynehányat választott ki a bandából, megjegyezve tréfásan, hogy a magyar ember három szál cigány mellett szokott igazában mulatni.”⁴¹ A második látogatási napja sem maradt cigányzenészek és nóták nélkül. „Május 30-ikán reggel, miután a főherceg reggelijét – paprikás szalonnát fekete kenyérral és

³⁷ Uo.

³⁸ SZTANKÓ Béla: Káldy Gyula.³⁸ *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 50. sz. (1892. december 11. 850–851.)

³⁹ Uo.

⁴⁰ József főherceg a Hortobágyon. *Vasárnapi Ujság*, XL. évf. 24. sz. (1893. június 11. 400–401.)

⁴¹ I.m.: 400.

retekkel – elköltötte, 7 órakor indult a külön vonat, és ½9-kor ért a Hortobágyra. [...] Ebéd után az egész társaság kivonult a nagy álláshoz. Majd a Rácz bandája elhúzta a többek közt a juhtartó, azután a lúttartó gazdák Debreczenben annyira kedvelt nótáját és az »Isten áldd meg a magyart«.⁴² Mindez arra utal, hogy a cigányzene és a különböző társadalmi presztizzsel rendelkező cigányzenészek minden társadalmi rétegben hozzátartoztak az ünnep- és hétköznapiak ceremonálisabb és profánabb eseményeihez.

1893. szeptember 17-én a *József főherceg...* című írás arról tudósított, hogy a főherceg „nagyobb dolgozatot irt a *Pallas Nagy Lexikona* számára a cigány nyelvről, s hozzácsatolta a magyarcigány nyelv bő szótárát. E nagybecsű tanulmányt a *Lexikon IV.* kötete külön mellékletként közli, kapcsolatban a cigányok ethnografiai leírásával, a cigányok ős költészetének és zenéjének több, eddig sehol meg nem jelent vázlatának bemutatásával.”⁴³

1893. november 5-én ismertette az újság a munkát, *A cigányok. A »Pallas« nagy lexikonának 4-ik kötetéből* címmel.⁴⁴ Ebben különbséget tettek a muzsikus cigányok zenéje, a cigányzene, és a cigányok zenéje, a népzene között, utalva arra, hogy utóbbiról nem rendelkezünk bővebb ismeretekkel. „Hiányt látunk itt abban, hogy valamely zenetudósunk nem foglalkozik a cigány zenével, t. i. a mit annak szoktak nevezni, a muzsikus cigányok kenyérkeresetével. Mert a mit a mellékleten a cigány zenéről találunk, az egészen másra vonatkozik. [...] Lendületesen irt fejezet szól a cigányok népköltéséről és zenéjéről. Szerzőjéül tévedésből Herrmann Antal van megnevezve; pedig ezt is *Wlislöcki* írta. Nagyon becses, és a magyar irodalomban itt legelőször előforduló egy cigánydal-gyűjtemény, eredeti cigány dallamokkal, cigány szöveggel és magyar fordítással, egynek kivételével *Herrmann Antal* gyűjtéseiből.”⁴⁵

⁴² i.m.: 401.

⁴³ József főherceg... *Vasárnapi Ujság*, XL. évf. 38. sz. (1893. szeptember 17. 642.)

⁴⁴ NONQUIS: *A cigányok. A »Pallas« nagy lexikonának 4-ik kötetéből. Vasárnapi Ujság*, XL. évf. 45. sz. (1893. november 5. 750–751.; 754.)

⁴⁵ I.m.: 754.

1894

1894. március 25-én híradás jelent meg *A budapesti cigány zenekarok...* címmel arról, hogy a cigányzenekarok „elhatározták e hó 22-ikén, hogy vasárnapig sehol sem játszanak. Kossuth holttestének megérkezésekor 200 főnyi zenekarral játszsák el a »Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos« kezdetű dalt, s a temetési menetben külön csoportokban fognak játszani.”⁴⁶ Vagyis a cigányzenészek továbbra is Kossuth-kultusz részesei és résztvevői voltak, osztoznak a magyar nemzeti érzésekben.

1893. szeptember 9-én adták közre a *Kirándulás a Saxlehner-féle keserűvíztelepre* című tudósítást a Budapesten tartott közegészségügyi és demográfiai kongresszus tagjainak mindennapjairól. A cigányzene és a cigányzenészek is hozzájárultak a jó hangulathoz.⁴⁷ A források adatai arra utalnak, hogy az ünnepélyes alkalmakon egyre inkább szokássá rögzült, hogy egyaránt muzsikált katonazenekar és cigányzenekar.

1895

1895. április 7-én adott hírt a *Vasárnapi Ujság* egy megemlékezésről, *Kossuth halálának évfordulója* címmel.⁴⁸ Ezen részt vettek a cigányzenészek is, és alkalomhoz méltó zenével nyilvánították ki érzéseiket, a magyar nemzethez tartozásukat. „A sir körül gyűltek össze a fővárosi cigány zenekarok válogatott muzsikásai, hogy hazafias dalokat játszanak.”⁴⁹

1895. november 3-án számolt be az újság *Mascagni* címmel arról, hogy Pietro Mascagni zeneszerző és karmester Budapestre látogat. „»Áhítom a pillanatot, mikor végtére Budapesten lehetek, hogy hallhassam a magyar zenét, mely mindenkor álma volt életemnek.« Ezek voltak a befejező sorai annak a felette meleg hangú táviratnak, melylyel Mascagni ide érkezett Káldy Gyulával, az opera igazgatójával, tudatta.”⁵⁰ A híradás szembeállította egymással a cigányzenét és a műzenét, hierarchizálta őket, utóbbi zenei forrásának

⁴⁶ A budapesti cigány zenekarok... *Vasárnapi Ujság*, XLI. évf. 12. sz. (1894. március 25. 198.)

⁴⁷ Kirándulás a Saxlehner-féle keserűvíz-telepre. *Vasárnapi Ujság*, XLI. évf. 36. sz. (1894. szeptember 9. 594–595.)

⁴⁸ Kossuth halálának évfordulója. *Vasárnapi Ujság*, XLII. évf. 14. sz. (1895. április 7. 215.)

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ LÁNG Menyhért: Mascagni. *Vasárnapi Ujság*, XLII. évf. 44. sz. (1895. november 3. 729.)

a régi magyar zenét, librettója tárgyának pedig a magyar történelmet jelölte meg. „Még gondolatnak is milyen szép, hogy Mascagni révén világhírűekké váljanak s mintegy szalonképesekké legyenek ne csak a cigány, vagy a kintorna által interpretált csárdásocskák, de a mi édes bűbájú régi hallgatóink, tárogatóink is! Hátha még egy alkalmas magyar tárgyú librettót kaphatna! A mi dicső történeti alakjaink, a mi szépséges régi nótáink mivé lehetnének, mivé válhatnának a »Cavalleria« szerzőjének kezeiben!...”⁵¹

1895. november 10-én *Radics Vilmos...* címmel gyász hír jelent meg az 54 évesen elhunyt cigányprimás haláláról. Egyúttal életrajzát is közreadták: „Tíz évvel ezelőtt jött Miskolcra a fővárosba, s bandája csakhamar egyike lett a legnépszerűbbeknek. Az utóbbi időkben az öreg Radics már ritkábban játszott, s a bandát fia, Radics Béla vezette, de a betanításban ő is részt vett. Radics Vilmos 1841-ben született Gömörmegyében, Harkácson. Apja, Rudolf, szintén hírneves muzsikus, volt első mestere. Fiatalon megnősült, elvette Boka Károly híres zeneszerző leányát, s fiatalon primás lett és bandájával Rozsnyón, Egerben, Miskolcra működött, hol kivált 1861-ben az első alkotmányos tisztújításnál nagy kedveltségnek örvendett. Radics fokozatosan haladt, kitűnő zenéjével meghódította az egész felvidéket. 1882-ben egy impresszárióval körutat tett Németország nagyobb városaiban, s ez alkalommal többször játszott I. Vilmos német császár berlini palotájában is. Az 1885-iki országos kiállítás alkalmával egyszer József főherceg is elhuzatta vele a miskolci választási nótát.”⁵² Részletesen beszámoltak a végtisztességadás nyilvános eseményeiről: „A híres primás a soroksári-utca 33-ik számú házában lakott, mely valóságos telepe a cigány zenészeknek. A házban mindenfelé hallatszik a hegedű, bőgő és klarinét. Itt halt meg Radics, innen temették el e hó 5-ikén délután. Érdekes, megható temetés volt. Minden fővárosi cigánybanda küldött koszorút, virágot, de még a vidékről is érkezett. A fővárosi hatóság a híres cigányprimásoknak ingyen adott díszes sírhelyet a kerepesi-úti temetőben, megadta azt Radicsnak is, a ki most ott pihen az öreg Rác Palihoz közel. A temetésre a legjobb zenekarok legjobb muzsikusai közül vagy hatvan is megjelent fátyolos hangszerekkel, s úgy játszottak. Nagy közönség lepte el mindenfelé az utcákat, mikor a halottas

⁵¹ Uo.

⁵² Radics Vilmos... *Vasárnapi Ujság*, XLII. évf. 45. sz. (1895. november 10. 753.)

menet elvonult; elől a Radics-banda brugósa ment, fekete párnán vivén a meghalt elnémult hegedűjét, melynek vonója szét volt vágva. Húzta a búsat a zenekar az úton, a sírnál, a hol Rác Pali mondott néhány meleg búcsúszót. A sírba beledobták Radics hegedűjét is, hadd legyen vele!”⁵³

1896

1896. január 5-én tudósítottak *A kiállítási falu temploma* címmel a honfoglalás ezeréves évfordulójának alkalmából a Városligetben felépített faluról, a várható ünnepi eseményekről. Ezek közé tartoztak a néprajzi tájakhoz köthető lakodalmak, amelyeknek része volt a cigányzene is.⁵⁴

1896. február 2-án jelent meg az újságban *A mi magyar cigányaink* című biográfiai jellegű munka. „A fővárosi élet néhány legismertebb alakját mutatjuk be olvasóinknak, kik annyi vig órát és szórakozást szereznek szegénynek, gazdagnak egyaránt. A mi világlátott cigányaink, különösen a zenekarvezetők (a primások) nemcsak itthon tudják még jobb kedvre hangolni a mulatót, s fölvidítani vagy legalább elszórakoztatni a búsulót, hanem volt alkalmuk a külföldi zeneértő közönség, sőt fejedelmi személyek előtt is játszani, miközben sokféle kitüntetéseknek voltak részesei. [...] Minthogy jó régi cigány szokás szerint egyik sem nagyon erőlteti meg magát a naplóírásban: hát csak amúgy elbeszéléseik után mondunk el egyetmást változatos úti elményeikből, nemzetségi leszármazásukról s más egyéb dolgairól, amelyek a nagy közönséget is érdekelhetik.”⁵⁵ A biográfia Balázs Kálmán, Munczy Lajos, Banda Marcsi, Piros Józsi, Rác Pali, Balog Károly, Berkes Béla, Radics Béla és Rác Laci primások életútját mutatta be részletesebben, ezen belül elsősorban a zenei tevékenységüket és társadalmi kapcsolataikat.

1896. március 22-én közölte a *Vasárnapi Ujság* Herrmann Antal *A zenész-czigányok Magyarországon* című tanulmányát.⁵⁶ Ebben Herrmann előbb a Magyar statisztikai közlemények új folyamának IX. köteteként kiadott *Magyar-*

⁵³ Uo.

⁵⁴ KOVÁCS Gyula: *A kiállítási falu temploma. Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 1. sz. (1896. január 5. 9.)

⁵⁵ MARKÓ Miklós: *A mi magyar cigányaink. Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 5. sz. (1896. február 2. 74–75.)

⁵⁶ HERRMANN Antal: *A zenész-czigányok Magyarországon. Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 12. sz. (1896. március 22. 182.)

országban 1893 január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei című munka tematikai rendszerét mutatta be. „A könyv két részből áll, a táblás kimutatásokból és az ezeket magyarázó általános jelentésből. A jelentés tíz fejezetének tartalma: a számlálás módszere, a cigányok összes létszáma, általános viszonyai, lak- és korviszonyai, családi állapota, hitfelekezete, nyelvismerete, olvasni-írni tudása és foglalkozása. Az utolsó, a legterjedelmesebb fejezet, a gyakorlati szempontból legérdekesebb anyagot nyújtja.”⁵⁷ Ezután részletesebben a zenészekre vonatkozó adatok értelmezésével foglalkozott. „A táblázat meggyéknként bemutatja a különböző kategóriájú és mindkét nemű zenész-cigányok számát; e számoknak az összes cigányokhoz való viszonyát a férfiak foglalkozását felmutató grafikai tábla állítja szem elé. Mindenek előtt azt kell megjegyeznünk, hogy ez a táblázat nem teljes. Ugyanis a székesfőváros hatósága, félreismerve a cigányösszeírási ügy nagy kulturális, gazdasági, sőt nemzeti fontosságát, vagy talán kivonni akarván magát az összeírás munkája alól, a maga területén nem hajtotta végre a számlálást és ezzel pótolhatatlan csorbát ejtett az országos ügyön. És épen a zenészek tekintetéből a legérezhetőbb e hiány; mert a fővárosi jelentékeny számú cigányok legnagyobb része zenész; ezek a hazai cigányság díszei, vannak köztük világhírű művészek, és előkelő úri emberek, általában pedig tisztességes életű művelt polgárok; ezek mindennemű viszonyainak tüzetes ismerete igen hasznos tanulságokat nyújthatott volna a hazai cigányok tudatos és célszerű kultiválásának általános nagy munkájához. De Budapest népességi jellegének meghatározásához is fölülte érdekes adalékot szolgáltatott volna, a melyet nem pótolhat semmi más közönséges összeírás, mely a származásra nem lehet tekintettel és az ethnikai momentumok közül csak a nyelvet veheti számba. Pedig a hazai cigányoknak már több mint fele nem tud cigányul, ha egyébként megtartotta is a cigány jelleg anthropologiai és néppszichologiai főbb sajátosságait”.⁵⁸ Szerinte „[a] zenésznép jelentékeny társadalmi elem, az egész cigányságra nézve igen fontos, mint előkép a tisztességes élet, a polgárosodás és művelődés tekintetében. Ez osztálynak azonban még sok a baja és fogyatkozása. Existenciája nem biztos, művészi képzése esetleges. Történetek már több ízben

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

kísérletek muzsikus cigányaink, népzeneészeink társadalmi szervezésére, az önszegélyezés rendszeresítésére, az önképzés előmozdítására. Ez osztály erkölcsi és anyagi érdekeinek képviselésére külön lapot is próbáltak csinálni. A kísérletek nem sikerültek, főleg azért, mert nem illetékes tényezők és nem a kellő módon indították meg.”⁵⁹ Herrmann a cigányösszeírásról készült tanulmányában néprajzi gyűjtéseire, tapasztalataira hagyatkozva és a cigányok zenéjéről írt tanulmányainak megállapításai alapján, valamint a cigányzenével foglalkozó szakirodalom ismeretében közzétette elgondolásait a cigányzenéről. „Ez osztály nálunk, és csak nálunk, általánosabb jelentőségre tudott szert tenni azzal, hogy letéteményese lett a magyar zenének. Népszerűséget, sőt dicsőséget szerzett ennek az egész világon. De némileg veszélyeztették is zenénk magyar voltát, részint tényleg azzal, hogy sajátos modorosságukkal némileg kivetkőztették törzsökös eredetiségéből, részint azzal, hogy némely zeneértő, felcserélve a virtuózt a zeneköltővel, magyar nemzeti zenénket cigány eredetűnek állítja. Ez elmélet, melynek Liszt Ferencz volt az előharczosa, még tartja magát a külföld felfogásában, számtalan czáfolgatásunk ellenére, mely különben eddig még nem volt teljes módszerű, mert e kérdésnél nálunk is csak a cigányok által gyakorolt magyar zenét tartották szem előtt és mellőzték, mert nem ismerték a cigány nép igazi saját zenéjét, t. i. cigánynyelvű eredeti népdalainak dallamát.”⁶⁰ Herrmann tételekbe foglalta megállapításait: „1. Saját cigány népdalaik dallamát a cigányok csak énekelni szokták és csak nagy ritkán játszószák; más népek dallamait szokták húzni, de magok csak kivételesen énekelik. — 2. A magyar, azaz magyarok közt élő és magyarul beszélő cigányok cigány-szövegű népdalainak nótái, lényeges motivumai, t. i. a melódia és ritmus szerint magyarok, azaz a magyar nép eredeti nótáit jellemzőkkel azonosak. Egészen így áll a dolog az ú. n. oláh, szerb és tót cigányokkal s a mennyiben a nagyon gyér adatokból következtetni lehet, más országok cigányjaival is. — 3. A különféle cigányok cigány-népdalainak dallamaiban van azonban mégis bizonyos közös sajátos cigányosság. Ilyen jellemzetes cigány elemek előfordulnak más népeknek is cigányok előadta instrumentális zenéjében, de inkább az előadás szubjektív színezéséhez tartoznak,

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

míg a cigány dalokban a dallammal összeforrtnak látszanak. — 4. A cigány muzsikusok elcigányosítják, modorossá teszik más népek eredeti népdallamait és különösen újabb időben a tősgyökeres, igazi magyar zenét részben megrontották és meghamisították. — 5. A cigányok semmi esetre sem lehetnek valamely hazai nép zenéjének teremtői.”⁶¹

1896. április 26-án arról tudósított a *Vasárnapi Ujság Czigány zenészek albuma* címmel, hogy egy könyvet adnak közre cigány zenészek és primások életrajzával és arcképével Markó Miklós szerkesztésében, amelyhez Blaha Lujza írt bevezető sorokat.⁶²

1896. június 28-án újra hírt adtak a *Czigány zenészek albuma...* című könyvről. Eszerint 110 cigányprimás életrajza található benne arcképekkel, valamint 14 zenekari képen 250 muzsikus arcképe. „Barna zenészeink népszerűek előttünk, szívesen olvasunk róluk adatokat és adomaszerű emlékeket.”⁶³

1896. szeptember 13-án jelent meg a *Vasárnapi Ujságban* a *Matyó lakodalom* című tudósítás. Ebben beszámoltak a lakodalom minden fontosnak tartott mozzanatáról. A résztvevők között volt egy mezőkövesdi magyar ruhás cigányzenekar is.⁶⁴

1896. december 20-án ismét a *Czigány zenészek albuma* című könyvről adtak közre tudósítást *A királyné és a cigányzenészek albuma* címmel. „A királyné legutóbbi Budapesten tartózkodása alatt is nagy érdeklődéssel hallgatta a cigányzenét. Ez alkalmából Markó Miklós a »Czigány zenészek albuma« szerzője egy díszkötésű példányt ajánlott föl a királyné magánkönyvtára részére. Ő felsége a könyvet kegyesen elfogadta s elismerésül a szerzőnek értékes melltűt küldött. Markó könyvét *Amália* portugál királyné, *Stefánia* özvegy trónörökösne és a *walesi herczeg* is elfogadták.”⁶⁵ A cigányzenészekről szóló könyv, mint ajándék felajánlása és elfogadása azt mutatja, hogy 19. század végére a magyar cigányzenészek és a magyar cigányzene Európa szerte ismert volt és magas társadalmi presztizzsel rendelkezett.

⁶¹ Uo.

⁶² Czigány zenészek albuma. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 17. sz. (1896. április 26. 267.)

⁶³ Czigány zenészek albuma... *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 26. sz. (1896. június 28. 436.)

⁶⁴ Matyó lakodalom. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 37. sz. (1896. szeptember 13. 616.)

⁶⁵ A királyné és a cigányzenészek albuma. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 51. sz. (1896. december 20. 860.)

Balázs Kálmán (balra) és Munczi Lajos (jobbra) budapesti cigányzenekar-vezetők⁶⁶

Összegzés

A *Vasárnapi Ujság*ban 1867–1896 között folyamatosan jelen voltak a társadalomtörténeti diskurzus cigányzenéhez és/vagy cigányzenészekhez kapcsolódó reprezentációi. Ugyanez mondható el a zenei diskurzus reprezentációjáról. Az időszak utolsó harmadában már tükröződött a néprajzi diskurzus, s meghatározó lett a másik két típus cigányokról, cigányzenészekről/cigányzenéről kialakított képeivel szemben. Ezt az magyarázhatja, hogy a néprajz intézményesült, önálló tudományterületként létrejött a szervezeti rendszere. Ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszottak a cigányokat, ezen belül a cigányzenészeket/cigányzenét tematizáló néprajzkutatók, mint József főherceg, Wlislöck Henrik és Herrmann Antal, akik a zenei és a társada-

⁶⁶ Forrás: *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 5. sz. (1896. február 2. 73.)

lomtörténeti diskurzus cigányzenéről és cigányzenészekről született elképzeléseit újraformálták.

A társadalomtörténeti diskurzus tematizációiban többek között a társadalmi mobilitás, az oktatás, a cigányzenészek közti szociális differenciáltsága, a dalárdamozgalom, a fonográf megjelenése, a munkafolyamatok technikai átalakulása, a cigányzenészek nemzetközi és magyarországi elismerése, presztízse jelentek meg. A cigányság, mint nép, a cigányzenészek, mint foglalkozási csoport és a cigányzenész, mint individuum együttesen és külön is tematizálódott. Ebben szerepet kaptak a népkarakterológiák hetero- és auto-sztereotípiái, a pozitív és negatív toposzok, az egzotikum, amely szembeállította egymással a cigányt, mint természeti népet és a nem cigányokat, mint civilizált népeket. A cigányzenész ebben a képzetrendszerben viszont a civilizált világ része is volt, hiszen szorosán, patriarchális módon kapcsolódott az arisztokráciához, zenéje udvarképes lett, ott volt a vadászatokon, a jótékonyági rendezvényeken, a nemzetközi kiállításokon. A cigányzenész külföldön a magyar kultúra képviselője volt, akinek virtuóz a zenei játéka, emellett a hangjegyzírás ismerete nélkül, hallás után képes megtanulni bármilyen dalt. A cigányzenészek osztoztak a magyar nemzeti érzésekben, ezt rendszeresen kinyilvánították. A magyar cigányzenészek társadalmi elismerésének része volt a végtisztesség-adás módja, az életútjaik méltatása és megörökítése, valamint az ezredéves ünnepségeken való részvételük. A népkarakterológia hatása tetten érhető a zenei és a néprajzi diskurzusban, a cigányzenéről és a cigányzenészekről alkotott reprezentációik hátterében.

A zenei diskurzus meghatározó mozzanatai 1867 és 1896 között Liszt Ferenc cigányzene és magyar zene kapcsolatáról vallott elképzelése és annak cáfolatai voltak. Ezzel összefüggésben tematizálódott a nemzeti zene, a magyar zene, a tánczene, a műdal, a népdal, a cigányzene, műfaji és történeti összefüggésrendszerben. Ezen a helyzeten a néprajzi diskurzus cigányzenéről alkotott elképzelései módosítottak, mivel bevonták értelmezési keretükbe a cigányok népdalait, saját zenei világát, és ezt hozzákapcsolták a zenei diskurzus reprezentációihoz. Itt is fennmaradt azonban a cigányokról és a cigányzenészekről alkotott képek kettőssége.

Magyarországon a 19. században a cigányokról alkotott gondolati struktúrákban alapvető volt a „letelepedett” – „vándorló” vagy „kóbor”, „sátoros” cigányok megkülönböztetése. Előbbiekhez általában a devianciaorientált

strukturalista vagy civilizatórikus, utóbbiakhoz a devianciaorientált esszenzialista vagy rendészeti megközelítést társították. A letelepedett cigányok részben beilleszkedtek, integrálódtak a lokális közösségekbe. A társadalom által leginkább elfogadott, megbecsült csoportjuk a muzsikos, zenész cigányok, cigányzenészek voltak.

A *Vasárnapi Ujságban* 1867 és 1896 között a cigányokról kialakult megközelítések közül meghatározó volt a devianciaorientált, ezen belül a devianciaorientált strukturalista vagy civilizatórikus megközelítés, vagyis az, amely szerint a cigányok/romák tulajdonságai, életvitele különböznek a nem cigányokétól, a különbözőségek pedig a társadalom csoportszerkezetével, a cigányok/romák ezen belüli helyzeteivel magyarázhatóak. Ehhez kapcsolódott, majd jelent meg önállóan is az időszak utolsó harmadában a leíró esszenzialista vagy klasszikus néprajzi megközelítés, amelyre az volt a jellemző, hogy a cigányokkal kapcsolatos néprajzi tényeket a nem cigány környezet leírása nélkül adták közre. Nem találtam példát a devianciaorientált esszenzialista megközelítésre, amely szerint a cigányok olyan megfigyelmezendő lények, akiknek a tulajdonságai a kultúrájukkal hozhatóak összefüggésbe, ennek a kultúrának pedig nem várható az átalakulása. Ezt a helyzetet a források jellege magyarázhatja, mivel narratívumaiknak a cigányzene és a cigányzenészek voltak a középpontjában. A különféle megközelítések vagy értelmezési keretek megjelenése, ezt követően pedig egyidejű jelenléte és fennmaradása arra utal, hogy mögöttük egy szociálisan, kulturálisan és etnikailag is differenciált cigánynak tartott népesség húzódtott meg.

IRODALOM

- BEREK Sándor (2018a): Cigány/roma irodalmi reprezentációk a *Vasárnapi Ujságban* a 19. század második felében. *Mediárium*. 2018/1-2., 5–17.
- BEREK Sándor (2019a): Cigány/roma irodalmi reprezentációk Magyarországon a *Vasárnapi Ujságban* 1874-1891 között. *Mediárium*. 2019/2-3., 28–53.
- BEREK Sándor (2019b): *Cigány/roma néprajzi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Ujságban az 1870-es, az 1880-as években és az 1890-es évek elején*. In: BARANYINÉ KÓCZI Judit – FEHÉR Ágota (szerk.): *Pedagógusképzés, oktatás a Kárpát-medencében, társadalmi kontextusok. XXII. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötet*. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 231–238.

- BEREK Sándor (2021): *Cigány/roma néprajzi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Ujságban az 1890-es évek közepén*. In: MAKKOS Anikó – KECSKÉS Petra – KÖVECSESNÉ GÓSI Viktória (szerk.): „Kizökkent világ” – Szokatlan és különleges élethelyzetek: a nem-konvencionális, nem „normális”, nem kiszámítható jelenségek korszaka? XXIV. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötete. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 300–307.
- BEREK Sándor (2018b): *Cigány/roma néprajzi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Ujságban az 1850-es, az 1860-as és az 1870-es években*. In: BARANYINÉ KÓCZI Judit – FEHÉR Ágota (szerk.): „Útkeresés és újratervezés” XXI. Apáczai-napok konferencia. 2017. november 16. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 27–32.
- BEREK Sándor (2020a): *Cigány/roma reprezentációk a Vasárnapi Ujságban az 1890-es években*. In: MAKKOS Anikó – FEHÉR Ágota – PONGRÁCZ Attila (szerk.): *Okos lét, innováció és digitalizáció – irányok, trendek és következmények*. XXIII. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötet. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 69–77.
- BEREK Sándor (2020b): *Cigány/roma zenei és színpadi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Ujságban 1874–1891 között*. In: BODÓ Sára – HORSAI Ede (szerk.): „Hiszek az ige diadalmas erejében!” *Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*. Acta. Debreceni teológiai tanulmányok. 14. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 339–351.

FORRÁSOK

- A budapesti cigány zenekarok... *Vasárnapi Ujság*, XLI. évf. 12. sz. (1894. márc. 25. 198.)
- A cigány-zenekar párisi koszuja. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 39. sz. (1889. szept. 29. 637.)
- A királyné és a cigányzenészek albuma. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 51. sz. (1896. dec. 20. 860.)
- A Kossuth-ünnep Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 39. sz. (1892. szept. 25. 665.)
- A Magyar Néprajzi Társaság alakuló közgyűlése. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 45. sz. (1889. nov. 10. 735-736.)
- A magyarok Párisban. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 28. sz. (1889. júl. 14. 456.)
- Amerikai nő Magyarországon – velocipéden. *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 36. sz. (1892. szept. 4. 619.)
- BARTALUS István: Nyílt levél Káldy Gyula urhoz, »a régi magyar zene kincsei« gyűjtőjéhez és átirójához. *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 19. sz. (1890. máj. 11. 299–301.)
- BERTHA Sándor: A párisi világkiállítás és a magyar zene. (Eredeti levél.) Páris, 1889. november. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 49. sz. (1889. dec. 8. 805–806.)
- Czigány zenészek albuma. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 17. sz. (1896. ápr. 26. 267.)
- Czigány zenészek albuma... *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 26. sz. (1896. jún. 28. 436.)

- Czigány-hangverseny. *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 13. sz. (1890. márc. 30. 212.)
Fonográfól álló zenekart... *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 22. sz. (1892. máj. 29. 376.)
Főhercegi ajánlólevél egy cigányprímásnak. *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 37. sz. (1890. szept. 14. 602.)
HERRMANN Antal: A zenész-czigányok Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 12. sz. (1896. márc. 22. 182.)
Halálózások. Bunko Ferenc... *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 7. sz. (1889. febr. 17. 118.)
Halálózások. Rácz Pál... *Vasárnapi Ujság*, XXXVIII. évf. 43. sz. (1891. okt. 25. 706.)
Jókai Debreczenben. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 21. sz. (1889. máj. 26. 341.)
József főherceg a cigányokról. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 47. sz. (1889. nov. 24. 770–771.)
József főherceg a Hortobágyon. *Vasárnapi Ujság*, XL. évf. 24. sz. (1893. jún. 11. 400–401.)
József főherceg... *Vasárnapi Ujság*, XL. évf. 38. sz. (1893. szept. 17. 642.)
»Kalotaszeg«... *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. évf. 35. sz. (1890. aug. 31. 569.)
Kirándulás a Saxlehner-féle keserűviz-telepre. *Vasárnapi Ujság*, XLI. évf. 36. sz. (1894. szept. 9. 594–595.)
Kossuth halálának évfordulója. *Vasárnapi Ujság*, XLII. évf. 14. sz. (1895. ápr. 7. 215.)
KOVÁCS Gyula: A kiállítási falu temploma. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 1. sz. (1896. jan. 5. 9.)
LÁNG Menyhért: Mascagni. *Vasárnapi Ujság*, XLII. évf. 44. sz. (1895. nov. 3. 729–730.)
LELAND, Charles G.: Levél Magyarországból. (A nemzetközi cigány-tudós társaság elnökének levele.) Budapest, 1888. nov. 5. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 2. sz. (1889. jan. 13. 31.)
Magyar népzénesz... *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 8. sz. (1889. febr. 24. 131.)
Magyar zenészek győzelme Párisban. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 28. sz. (1889. júl. 14. 457.)
MARKÓ Miklós: A mi magyar cigányaink. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 5. sz. (1896. febr. 2. 74–75.)
Matyó lakodalom. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 37. sz. (1896. szept. 13. 616.)
Népélet az osztrák és a magyar fővárosokban. Egy amerikai lap furcsaságai a magyarokról. *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 3. sz. (1892. jan. 17. 50.)
NONQUIS: A cigányok. A »Pallas« nagy lexikonának 4-ik kötetéből. *Vasárnapi Ujság*, XL. évf. 45. sz. (1893. nov. 5. 750–751.; 754.)
Radics Vilmos... *Vasárnapi Ujság*, XLII. évf. 45. sz. (1895. nov. 10. 753.)
Régi magyar dalok egy párisi könyvtárban. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 31. sz. (1889. aug. 4. 504.)
Síremlék Rácz Palinak. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 43. sz. (1889. okt. 27. 706.)
SZTANKÓ Béla: Káldy Gyula. *Vasárnapi Ujság*, XXXIX. évf. 50. sz. (1892. dec. 11. 850–852.)
WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok karácsonyi és új-évi szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXVI. évf. 1. sz. (1889. jan. 6. 12–13.)

Tóth István debreceni (Református Kollégium) és nagykárolyi (Városháza) fotográfiái a Himnusz nyomában című sorozatból

VITÉZ FERENC

Tudósok és művészek az egyetemi katedrán

Molnár-Tamus Viktória: *Művészeti nevelés az egyetem falai között és azon túl. A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara oktatóinak művészeti, művészetelméleti és művészetpártolói tevékenysége 1914–1949.*

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2022., 405 old.

Mi köti össze a filozófus Tankó Bélát, az elsősorban grafikusként ismert, de szintén filozófus Mata Jánost, a művészettörténész Kádár Zoltánt, a prerafaelita hagyományokat modern művészeti kontextusba helyező Római Iskolát reprezentáló festészet, illetve a református kollégiumi sokszorosító grafikai hagyományok megújításában szerzett érdemei mellett a rajzpedagógiában és a művészettörténet oktatásában is elismert Gáborjáni Szabó Kálmánt? Hogyan kapcsolódik egymáshoz a pedagógiában és esztétikában egyaránt otthonosan mozgó Mitrovics Gyula és Karácsony Sándor, valamint az irodalmár Pap Károly, Zsigmond Ferenc, Hankiss János vagy Juhász Géza és Koczogh Ákos, a régész Láng Nándor és Járdányi-Paulovics István, az irodalomtörténész Gerlótei Jenő és Pukánszky Béla? Miként tartozhat ugyanebbe az illusztris sorba a botanikus és kisgrafika-gyűjtő berei Soó Rezső, a karnagy, népzenekutató és művészettörténész Csenki Imre vagy a népművészet, népköltészet és népzene együttélésében kiteljesedő „magyar lélek formáit” kutató folklorista Lükő Gábor?

Mindannyian a Debreceni Tudományegyetem bölcsészkarának oktatói voltak, és Molnár-Tamus Viktória könyve mindegyikük pedagógiai és művészeti portréját bemutatja, illetve mindannyian részt vettek nemcsak az egyetemi oktatásban és kutatásokban, hanem Debrecen szellemi, kulturális és művészeti közéletében is. „Az egyetemen kívüli művészeti nevelési és ismeretterjesztő tevékenység” című, a könyv végén olvasható fejezet csupán

egyetlen bekezdésének részleteit idézve is megsejthető, hogy – nem beszélve most az egyetemi tananyag közvetítéséről – milyen irányokban és területeken valósult meg ez a szellemi arculatformálás. „1938 első negyedében a Csokonai Színház rendezésében a Csokonai Kör és az Ady Társaság közreműködésével a színházi szabadegyetemen előadást tartott dramaturgiai problémákról Mitrovics Gyula és a magyar dráma életéről Juhász Géza az Újságíróklub nagytermében. Áprilisban magyar-olasz hangverseny hangzott el a debreceni Olasz Kultúrintézet, a Csokonai Kör és a Monti Kör rendezésében az Aranybika dísztermében. 1938 őszén a Déri Múzeumban megrendezett Csokonai-émlékünnepélyen Mata János verseiből olvasott fel. [...] Mata 1939-ben a román irodalom ismertetését célzó köri felolvasáson szerepelt. [...] 1942 júniusában a könyvnap alkalmából tartott felolvasó ünnepségen Lükő Gábor *Karácsony Sándor* című értekezését ismertette. Maga Karácsony pedig Csokonaival és a mai kor viszonyaival foglalkozó előadást tartott egy Déri múzeumbeli felolvasáson 1942 novemberében.”

Már ebből a néhány adatból is látszik, hogy Mitrovics Gyula, Juhász Géza, Mata János, Lükő Gábor és Karácsony Sándor (de másutt idézhetnénk a többi nevet is) Debrecen város szellemi-kulturális életében megjelenve olykor látványosan kilépett abból az oktatói szerepből, amit pusztán az egyetemi tanszéki munka jelentett volna számukra. S még a klasszikus tudományterületi besorolások is csak erős megszorításokkal voltak érvényesek rájuk, hiszen például a neveléstudomány professzoraként oktató Karácsony Sándor filozófiából, pedagógiából és nyelvészetből doktorált Tankó Bélánál, magántanári habilitációt az esztéta Mitrovics Gyulánál tett, a nevelés érzelmi, lélektani, akarati és logikai aspektusait tárgyaló kurzusaival új alapokra helyezte a pedagógiai egzisztenciát, költőként és irodalomtudósként is tevékenykedett, s szintetizáló művészetszemléletet képviselt.

Izgalmas alfejezete Molnár-Tamus Viktória könyvének az a rész, melyben Mitrovics és Karácsony irodalom-felfogását, irodalmi ízlését – számos kritikai megállapításból merítve érveit – állítja párhuzamba egymással, s jól nyomon követhető, hogy esztétikai nézeteikre egyaránt hatott irodalmi műveltségük, (a Tankó Béla által inspirált) filozófiai iskolázottságuk, s mindez megjelent pedagógiai szemléletükben is. Az szintén a professzori tevékenységek inspiratív karakterére utal, hogy számos tanári életműben nyomon követhetők a mester és tanítvány-hatások. Így Karácsony Sándor hatása a

„megkésett reneszánsz emberként” aposztrofált Mata Jánosnál vagy a „tűzcsiholó” Lükő Gábornál; az egymást ösztönző művészetpártolói attitűd Gerlőtei Jenőnél és berei Soó Rezsőnél, illetve az olyan kulturális és művészeti egyesületek összekapcsolódása az egyetem szellemi atmoszférájával szintén mérvadó, mint a Csokonai Kör, az Ady Társaság, a Debreceni Műpártoló Egyesület vagy az Ajtósi Dürer Céh. S noha a könyv így is (faj)súlyos és kellően részletezett, további feladat lehet a kölcsönhatások még ennél is árnyaltabb bemutatása.

Mindenképp rögzítenünk kell azonban, hogy több mint egy évtizedes kutatómunka és több éves előkészület eredménye ez a hiánypótló mű, melyet a szerző doktori disszertációja alapozott meg, vizsgálva a debreceni egyetemi pedagógiaoktatás első professzorai és más bölcsészkarai oktatók esztétikai nevelés területén és a művészeti közéletben kifejtett tevékenységét. Az ilyen szempontból eddig érintőlegesen – vagy hovatovább egyáltalán nem – kutatott tanári portrékat a szerző egyrészt művészetelméleti ki egészítésekkel, másrészt kvalitatív értelmezésekkel és néhány statisztikai összefüggés megvilágításával tette teljesebbé, a Debreceni Egyetem (1912) alapításának 100., a Debreceni Református Kollégium (1538) folyamatos működésének 475., illetve a Kántus (1739) fennállásának 275. évfordulója alkalmából megjelent tudományos kiadványok, egyetemtörténeti munkák mellé eddig még nem használt primer forrásokat kutatva föl. A téma föltárása a DRHE oktatójaként azért is kézenfekvő volt – olvashatjuk a szerzői bevezetőben –, mert az 1932-ig több fázisban gyarapodó Debreceni Tudományegyetem bölcsője, „szellemi örökségének hordozója és kibontakozásában segítője” a Debreceni Református Kollégium. Másrészt a hazai neveléstudomány egyetemi műhelyei közül fontos szerepet töltött be a „debreceni iskola”, melynek átfogó kutatása 2003 óta folyik, s eredményei több kötetben láttak napvilágot.

Molnár-Tamus Viktória az intézmény történetének első periódusában – 1914-től, a bölcsészettudományi fakultás működésének kezdetétől 1949-ig, a II. világháborút követő új kari struktúra kialakulásáig – mutatta be a bölcsészkar oktatóinak a tanári hivatással is összefüggő vagy azon jól érzékelhető módon túlmutató művészeti, művészetpártolói és közéleti tevékenységét, gazdagítva így a debreceni bölcsésztanárok, tanszékek, műhelyek és a város értelmiségi köreinek művelődéstörténeti szerepét értékelő szakmun-

kákat. A dokumentum- és tartalomelemzések mellett biográfiákra alapozott eszmetörténeti vizsgálatokat folytatott, így összesen 18 bölcsésztanári életpályát kutatott, felhasználva a levéltári, kéziratári és a családtagok birtokában lévő személyes iratokat, újságcikkeket, egyetemi évkönyveket, jegyzőkönyveket, a rokoni, baráti és tanítványi visszaemlékezéseket, beleértve a még élő családtagokkal készített interjúkat is. (A kép- és dokumentum-melléletek, jegyzékek és táblázatok, a terjedelmes – több mint félszáz oldalas – forrás- és irodalomjegyzékén túl föltűnik, hogy a szerző több mint 1200, a pusztá forrásjelölésen túl érdemi kiegészítéseket is tartalmazó lábjegyzetet használt.)

A pedagógiai tárgyakat tanító professzorok sorát bővítette a bölcsészkar egyéb tanszékeinek (például a bölcsészeti és magyar irodalomtörténeti szemináriumok, a görög–latin, germán, román philológiai szemináriumok, a régészeti és növénytani intézet) oktatóival, hiszen pedagógiai munkájuk mellett többen folytattak alkotótevékenységet különböző művészeti ágakban. A szerző megfogalmazza, hogy egyrészt az oktatás során közvetített esztétikai-művészetelméleti tartalmak és művészettörténeti ismeretek a hallgatók szemléletformálásában voltak mérvadóak, másrészt „a feltárt tanári életpályák jellemzője, hogy szinte minden művészeti ággal kapcsolatot tartottak, de személyes kontaktusba nem mindegyikkel kerültek. Akár helyben éltek, akár más városból érkeztek is Debrecenbe, előbb-utóbb tagjai lettek a város értelmiségi köreit tömörítő szervezeteknek. Aktív publicisztikai, tudományos ismeretterjesztő előadói és műalkotásokat kiállító szerepvállalásuk fontos szerepet töltött be Debrecen kulturális életében”.

De vajon mennyire volt társadalmi elvárás az egyetemi elit kulturális-művészeti életben való aktív részvétele? A szerző azt is vizsgálta, hogy az egyetemi katedrára kerülő tanárok művészeti jártassága segítette-e őket előmenetelükben; a művészetelméleti ismeretközlés mennyire jellemezte a bölcsészettudomány területén oktatókat; milyen keretek között jelent meg a művészetfilozófia az egyetemi tanrendben; s hogy tükrözte-e a hallgatói dolgozatok témaválasztása a művészeti-esztétikai tartalmakat; mi lett a tanárjelöltekből a diploma megszerzése után; s mennyire voltak meghatározóak hivatásukban egykori tanáraik. Azt is körbejárta, hogy milyen formában mutathatták be az egyetemi oktatók műalkotásaikat, s milyen volt a debreceni befogadó közönség hozzáállása munkájukhoz.

Molnár-Tamus Viktória könyvének talán nem mellőzendő tanulsága az, hogy saját kutatói attitűdjével a maga számára is rokon területet tárt föl, tudniillik, pedagógiatörténeti és nevelésszociológiai tanulmányait, kutatásait és oktatói gyakorlatát ötvözni tudta a zenei képzettségével és esztétikai műveltségével, kollégiumtörténeti, valamint a debreceni képzőművészeti élet mélyebb ismeretével. S fontos hozadéka munkájának az is, hogy a pedagógiatörténeti elemeket esztétikai-filozófiai és művészetszociológiai kontextusban vizsgálja, továbbá – az életutak és generációk közötti kölcsönhatásokra, a mester-tanítvány kapcsolatokra is rámutatva – a primer kutatások eredményeit felhasználva egy szintetizáló hatástörténeti összefoglaló alapjait is lefekteti.

*Tóth István enteriőrfotója az álmosdi Kölcsey-házból
(A Himnusz nyomában című sorozatból)*

RADNAI KITTI

A kegyességi irodalom vizsgálatának lehetőségei

Frauhammer Krisztina: *Imák és olvasatok:*

Imakönyvek a 19. és 20. századi Magyarországon.

(Szerk.: Karakas Ibolya)

Magyar Tudományos Akadémia-Szegedi Tudományegyetem

Vallási Kultúrakutató Csoport. Szeged, 2019.

Frauhammer Krisztina az imakönyvek körében az elmúlt tíz évben végzett kutatásainak eredményeiről számol be. Vizsgálódása kapcsán a könyv megjelenésekor gyűjtőmunkájának forráskorpuszaként útjára indult az 1800 utáni imakönyvek online adatbázisa, melyben 300 imakönyv adatait találhatják meg az érdeklődők.¹

A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék tudományos munkatársa egy kortárs imaszövegeket elemző kutatás lezárásakor fordult az imakönyvek felé. Arra volt kíváncsi, hogy milyen szövegeket kínált az imádkozni vágyóknak az egyház. Vizsgálatának fókuszába a laikus hívők számára készült közösségi-, valamint a magánáhítat céljára megjelent, többségében imaszövegek és az ehhez kapcsolódó elmélkedéseket tartalmazó könyvek és imafüzetek kerültek.

A könyv első fejezete kutatástörténeti áttekintés, amelyből megtudhatjuk, hogy a kegyességi irodalom vizsgálatára a néprajztudomány a folklór tárgy-körébe tartozó, főként orális hagyományokon alapuló imádságok kutatásával irányította rá a figyelmet. Példaként a szerző egy 1891-ben megjelent délalföldi gyűjtést említ, amely Kálmány Lajos folklorista harmadik könyveként jelent meg, s amellyel Kálmány rámutatott e szövegcsoporthoz fontosságára.

¹ <http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/login.php>

Többen is hozzájárultak ahhoz, hogy a kegyességi művek gyűjtése elinduljon és a téma iránti érdeklődés növekedését remekül szemléltette, hogy a projektek indultak, konferenciák szerveződtek, kötetek íródtak, és megindult a kegyességi művek összegyűjtése és rendszerezése.

Az *Általános észrevételek* című fejezetben a szerző azokról a folyamatokról tesz említést, amelyek a téma szempontjából fontosak. Ilyen például az átalakuló egyház új pasztorációs stratégiája, amelynek eszközéül a könyvet és a sajtót választotta, mert a 19. században a szabad sajtóban nagy lehetőségeket látott. 1848-ban hívták életre a Szent István Társulat elődjeként a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulatot. Megfigyelhető az imakönyvek kiadásának mennyiségi növekedése ebben az időszakban, és az alapfokú olvasás kiterjesztésének köszönhetően megnőtt az olvasók száma is.

A következő fejezetben az imakönyvek helyét vizsgálja, és olvasástörténeti szempontok alapján különböző kontextusokba helyezi, majd az egyház és a társadalomtörténetben, továbbá az olvasásszociológiában bekövetkezett változásokat járja körbe a szerző. A vizsgált korszak adatai alapján megállapítja, hogy az olvasmányok sorában az imakönyvek fontos helyet foglaltak el. Az elemzések során az is kiderül, hogy az imakönyveknek az írástudatlanság és félanalfabéták társadalmi rétegében is kiemelt pozíciója volt az olvasmányok között. Az egyház a pasztoráció új eszközét látta bennük. Megjelentek a célzott társadalmi rétegeknek készült korszerű imakönyvek is.

Az *Imakönyvek az ifjúságnevelés szolgálatában* című fejezetben a szerző rávilágít arra a tényre, hogy az imakönyveknek milyen nagy jelentősége volt a fiatalok nevelésében, melyben kiemelt szerepet játszott a Szent István Társulat és a különböző iskolai egyletek kiadói tevékenysége. A könyvek kiadásában élen járt a Regnum Marianum Egyesület, de a Mária Kongregáció számára kiadott sajtótermékek is útmutatóul szolgáltak az ifjúságnak arra vonatkozóan, hogy milyen a helyes magaviselet.

Meghatározó szerepet töltött be a Blaskó Mária (1891–1956) író nő szerkesztésében megjelent *Szív* újság, amely a kisebb gyermekek lelki gondozásában játszott szerepet a ferences atyák által alapított *Szívárda* gyermekmozgalom égisze alatt. A mozgalom legfőbb üzenetéből – Jézus Szívéből kiáradó szeretet erejéből – mindenkit részesíteni akartak az olcsó füzet formájában megjelenő olvasmányok segítségével.

Az imakönyvek hamar közkedvelté váltak. Az imaszövegek szerzői között Bangha Béla, Schütz Antal, Sík Sándor, Szunyogh Xavér, Tárkányi Béla, Prohászka Ottokár nevét olvashatjuk. A szövegtípusok összetetten közvetítették az egyház elvárásait, erkölcsi nézeteit és a viselkedési normákat. Az imakönyvek populáris jellegükből adódóan alkalmassá váltak arra, hogy nevelési célokat szolgáljanak a 19–20. századi polgárosodó magyar társadalomban.

Különálló fejezetet kapott a kötetben a női vallásosság, melyben a szerző a katolikus női modellt erős kontúrvonalakkal tárja eléink az imakönyvek, a feminizálódás és az elvárt női szerepek mentén. A fejezet rámutat, hogy a nők részvétele a vallási életben egyre hangsúlyosabbá vált a 19. század második felétől, és ezzel együtt a kegyesség gyakorlása mellett az imakönyvek az erkölcsök javítását és a viselkedés szabályozását is szolgálták. Az új típusú imakönyvekben már nem csupán a tartalmi elrendezés volt más, hanem a megszokott imák mellett életvezetési tanácsokat is kaptak az olvasók. A szerző azonban megjegyzi, hogy bár a vallás feminizálódásával kapcsolatos kutatások és elemzések hiányában csak szórványos adatok álltak rendelkezésre, Barna Gábor kunszentmártoni példáján és Smid Bernadettnek a jezsuita nők, lányok, asszonyok között végzett belmissziója nyomán igyekszik árnyaltabbá tenni ezt a képet.

Olvashatunk a példaképekről, a női szentekről, akikkel a korszak imakönyveiben találkozhat az olvasó. Névsorukat tanulmányozva megállapítható, hogy többségében vértanúhalált halt szűz leányok és szerzetesnők bukkannak fel, és a hozzájuk intézett imákban a testi-lelki tisztaság, a szüzesség és az Istennek szentelt élet erényei kaptak szerepet. A katolikus egyház Szűz Máriát állította a hívők elé példaképpül, aki megfelelt az egyház által elvárt feleség-anya-háziasszony hármas szerepkörének, és az egyre erősödő női vallásosággal karöltve, elsősorban a családra és a házasság intézményére építkezve, az egyház stabilitását erősítette.

A szerző vizsgálja a zsidó nők számára írott imádságokat és elmélkedéseket is, rajtuk keresztül a női szerepeket és a társadalomban elfoglalt helyüket. Ennek tanulmányozásához a zsidó nők körében használt imakönyveket hívta segítségül, amelyek magyar vagy német nyelven jelentek meg a 19–20. század fordulóján. A vizsgált időszak új feladatokat jelölt ki a zsidó nők számára, meghatározó szerepet kaptak a családban megélt és gyakorolt

vallásosságban. Ezzel párhuzamosan megindult a nyelvi megújulás folyamata, mely kapcsán a szerző Fenyves Katalin *Képzelt asszimiláció: Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe* című 2010-ben megjelent kötetére hivatkozik. Arra hívja fel a figyelmet, hogy 1848–1852 között az anyanyelvi prédikációk gyakorlattá tételét mérlegelték, és a magyarosodás vágya több hitközség életében megjelent.

A 19. század közepétől a zsidó női imakönyvek is alkalmazkodtak az új modern élethelyzetekhez, ami megfigyelhető az imakönyvek címváltozásai-ban is. Például olyan ószövetségi nőalakok jelennek meg a címekben, mint Deborah, Mirjam és Noémi. Az imakönyvek közül a legismertebbé a *Mirjam* című vált. A kötet 112–113. oldalán áttekintő táblázat szemlélteti a női élet szükséghelyezeteihez kapcsolódó imákat zsidó, katolikus és protestáns imakönyvekre bontva. A táblázat rámutat arra a tényre, hogy a zsidó imakönyvekben a nők mindennapjai nagyobb szerepet kaptak, és ebből adódóan a női élet minden élethelyzetéhez kaptak spirituális segítséget és útmutatást.

Frauhammer Krisztina bő tíz oldalon át foglalkozik az első világháborúval (mint speciális szükséghelyezettel), melynek ideje alatt az újraéledő Jézus Szíve kultusz felelt a harcoló katonák lelki támogatásáért. Ebben a fejezetben főként a katolikus kínálatot vette górcső alá, és függelékben adott tájékoztatást a zsidók illetve a protestánsok imakönyveiről. A katonák lelki gondozását a tábori lelkészek látták el, akik gyakori istentiszteletekkel és prédikációkkal támogatták a harctéren szolgálatot teljesítő bakákat, valamint ők terjesztették a katonák számára kiadott imakönyveket is.

A szerző négy imakönyvet emel ki ebből az időszakból: Molnár Vid Bertalan (1813–1898) *Imák és intelmek a magyar katolikus hadfiak számára* című munkáját, Péri Bonaventura Lászlótól (1887–1934) a *Háborús zsoldárokat*, Bernat Dühr (1852–1930) *Mit Gott für König und Vaterland* című munkájának magyar fordítását és Pázmány Péter *Háborús idők imakönyvét*. A könyveket a Szent István Társulat adta ki, és egy részüket ingyen terjesztették.

A szerző kutatásai során 19 katolikus imakönyvet gyűjtött össze, melyek tanulmányozása után azt a megállapítást teszi, hogy a harctéri imáknak a lelkesítés, a vigasztalás és a bátorítás volt a legfőbb célja. A könyvek tematikája azonos volt: reggeli és esti imákat, háborús idők imáit, harctéri imákat, sebesültek, otthon maradtak imáit tartalmazták, szövegüket tekintve rövidek és egyszerűek voltak. Azonban megfigyelhető, hogy nagy hang-

súlyt kaptak az áldozási és gyónási imák, mivel a harctéren szolgáló katonáknak folyamatosan fel kellett készülniük a halálra.

A következő rész a babonás imádságok témaköre, amelyben a szerző példákkal kívánt rámutatni, hogy az egyház teológiai szempontból hogyan igyekezett modernizálni a 19. századi lelkiségi irodalmat. A babona elleni küzdelem gyökereit a Habsburg abszolutista uralkodók rendeleteire vezeti vissza, melyek a vizsgált időszakban befolyással voltak az imakönyvek tartalmi felépítésére is. Egyre inkább elmaradtak belőlük a babonás célra felhasználható imák és a szentekhez kapcsolódó csodás történetek, de teljesen nem tűntek el, mert az oralitás ezeknek a tartalmaknak egy részét megőrizte, és megfigyelhető az 1910-es évektől a vallásos ponyvanyomtatványok számának fellendülése is. A szerző rámutat arra a tényre, hogy a világháló megjelenése újra teret adott az ún. népi vallásosságból származó különféle imaszövegek, látomások és égi üzenetek terjesztésének.

A népi vallásosság témához szorosan illeszkedik a *Pongrácz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi vallásosságban* című fejezet. A Pongrácz Eszter először 1719-ben megjelent (!) imakönyvének népszerűségének magyarázatok Frauhammer Bálint Sándorra utal, aki szerint a modern hangvételű, finomkodó nyelvezetű kiadványok nem nyerték el az egyszerű olvasók tetszését, mert őket az olyan, érzelmekkel gazdagon átszőtt szövegek ragadták meg, amelyek fellelhetőek Pongrácz Eszter régies imáiban. Betűhíven közölt szövegrészletekkel támasztja alá azt a megállapítását, amely szerint a Pongrácz-féle imákhoz használati utasítások és instrukciók tartoztak, ezzel akaratán kívül évszázadokon keresztül a népi vallásosság nyomainak megőrzéséhez járult hozzá.

A 19. századi katolikus imakönyvekben található, betegségekkel kapcsolatos imákat tárgyalja a következő fejezet, amelyben a szerző azt vizsgálja, hogy milyen gyakorlati tanácsokat kaptak a betegségekkel küzdő hívek. Általános tanács az ilyen esetekre, hogy a beteg türelemmel viselje a testi tüneteket, azonban meglehetősen modern gondolkodásra valló tanácsot is ad mindeközben: „Ha beteg vagy hívd az orvost.” Ezzel a tanáccsal a papok népnevelő tevékenységet is végeztek, céljuk pedig a társadalom és emberi élet megreformálása volt. Mindezek mellett a gyakori imádkozást és a bűnökért való vezeklést is ajánlották betegség esetére. A gyógyításhoz szorosan kötődik a szentek segítsége, akikhez előszeretettel fohászokdtak a hívek

betegség idején. Érdekes tény, hogy a szerző nem talált egyetlen imaszöveget sem a vizsgált imakönyvekben, amely Szűz Máriához imádkoztatta volna a beteg híveket.

A kötet zárótanulmányában a szerző áttekinti az Oltáriszentség imádatát segítő, főleg a 19. században és a 20. század első felében kiadott imakönyveket, imalapokat és elmélkedésgyűjteményeket. A kutatás tükrében elmondható, hogy a hazai Eucharisztia-tisztelet rengeteget merített az olasz, a svájci, a spanyol és a francia spirituális irodalomból.

Frauhammer Krisztina kötete jól felépített, adatokban gazdag, és alapos kutatómunkát tükröz. Az elbeszélő részletek kifejezetten olvasmányosak. A szerző kijelöli az imakönyvkutatás lehetséges jövőbeni irányát is. A tanulmányok a téma alapkérdéseit messze meghaladták. Alpmű az olvasás-, és a lelkiségtörténet, valamint az alfabetizáció, a folklór és a vallás feminizálódását kutatók számára.

*Tóth István sződemeteri fotográfiája
A Himnusz nyomában című sorozatból*

Útmutató a Mediárium folyóirat hivatkozási rendszeréhez

A közlésre leadott tanulmányokban, cikkekben és ismertetőkben javasolt a szövegközi hivatkozások használata. Ennek formája: (Szerző neve Megjelenés éve, oldalszám). Pl.: (Nemes Nagy 1992, 45–47)

Kérjük, hogy a tanulmányhoz **irodalomjegyzéket** csatoljanak, melyben a hivatkozott művek szerzői betűrendben követik egymást. A művek adatainak formázására lásd a lábjegyzetes hivatkozásoknál leírtakat, annyi változtatással, hogy a tanulmányban hivatkozott oldalszámok helyett a közlemény teljes terjedelmét kell megadni.

A hivatkozásnál minden esetben ez első és az utolsó oldalszám közé a kötőjelnél (-) nyájából kétszer hosszabb nagykötőjel vagy félkvirtmínusz kerül: – (Alt+0150).

Ahol a tudományterület (pl. irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet) hagyományai megkövetelik a lábjegyzetek alkalmazását, az alábbiak szerint kérjük formázni:

1. Az idézett gondolatra, mondatra vagy bekezdésre vonatkozó lábjegyzet indexszáma mindig az idézetet vagy a mondatot záró írásjelet követi. Pl.: „irodalmi grammatika”.¹⁷

2. **Monográfiák:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Monográfia címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: RÉTI István (1994): *A nagybányai művésztelep*. Kulturtrade Kiadó, Bp., 78.

3. **Szerkesztett kötetek:** SZERZŐ neve, szerk. (A megjelenés éve): Cím: alcím. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: HELTAI János – GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, szerk. (2008): *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21. – 2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 178–179.

4. **Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Tanulmány címe: alcíme*. In: A KÖTETET SZERKESZTŐ(K) neve (szerk.): *A tanulmánykötet címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: SZABÓ András (1984): *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. In: FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 209–221.

5. **Folyóiratban közölt tanulmányok és cikkek:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): A közlemény címe, *Folyóirat neve*, Évfolyamszám., Megjelenés éve/Szám., oldalszám. Pl.: BÓDIS Zoltán (2004): *Mese és szakralitás, Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.

6. Internetes hivatkozások: SZERZŐ neve: *A közlemény címe*. Internetes cím (letöltés ideje) Pl.: DALLOS Edina (2005): *Funkciók, intenciók és attribútumok (Hommage à Propp)*.

Palimpszeszt, 2005/június http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.)

A hosszabb internetes hivatkozások címeit webcímrövidítő alkalmazásokkal rövidíthetjük le (pl: tinyURL).

Az internetes hivatkozások címét szövegközi hivatkozásokban és lábjegyzetben nem, csak az irodalomjegyzékben kell megadni.

7. Visszaulások. Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művére hivatkozunk, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kiskapitálissal szedett Uő rövidítést használjuk. Ha a közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, akkor az *Uo.* rövidítést használjuk. Ha korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk újra: SZERZŐ VEZETÉKNEVE, Megjelenés éve, oldalszám. Pl.: SZABÓ 1984, 24. Ha ugyanazon szerző ugyanazon évben megjelent több művét is idéztük korábban, a megjelenés évét kiegészítjük az ábécé kisbetűjével: SZABÓ 1984a, 19.

Ha a tanulmány táblázatot tartalmaz, azt word táblázatszerkesztővel készítsék, ha ábrát vagy diagramot, azt szürkeárnyalatos JPG-formátumban (a képfájl nevében az ábra vagy diagram sorszámát feltüntetve) külön is csatolják a kézirat mellé (lehetőleg jól elkülöníthető árnyalatokat használva). Ha a közlemény fotómellékletet tartalmaz, azt szintén szürkeárnyalatos JPG-fájlként, nyomdai minőségű felbontásban csatolják.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BEREK SÁNDOR

szociológus, kulturális antropológus (DRHE)

FEKETE CSABA

ny. református lelkész, könyvtáros, egyházzene-kutató (DRK)

PUSZTAI GÁBOR

néderlandista (Debreceni Egyetem)

RADNAI KITI

könyvtáros (Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely)

TÓTH ISTVÁN

AFIAP, ESFIAP fotóművész (Nagyvárad)

VITÉZ FERENC

irodalomtörténész, kultúrakutató (DRHE)